

Дмитро Ягунов

**НОМО DISCIPLINATUS МІЖ КАРЦЕРНИМ СУСПІЛЬСТВОМ ТА ДЕВІАНТНОЮ
ДЕРЖАВОЮ: ДИСЦИПЛІНА, УВ'ЯЗНЕННЯ, НЕНАЛЕЖНЕ ПОВОДЖЕННЯ ТА
ПОШИРЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ**

Рукопис

Вступ

Заборона катувань та іншого жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження належить до тих небагатьох норм міжнародного права, абсолютний характер яких не піддається сумніву ані на рівні доктрини, ані на рівні правозастосування. Стаття 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (надалі – Конвенція) не передбачає винятків і не допускає відступу від зобов'язань навіть за умов війни або іншої надзвичайної ситуації, що загрожує життю нації. Конвенція ООН проти катувань, Факультативний протокол до неї, Європейські пенітенціарні правила, стандарти Європейського комітету з питань запобігання катуванням (надалі – ЄКЗК) утворюють щільну нормативну тканину, яка, здавалося б, не залишає простору для сумнівів щодо того, як держава має поводитися з людьми у місцях несвободи. Проте доповіді моніторингових органів рік у рік фіксують стійке відтворення випадків неналежного поводження у в'язницях, слідчих ізоляторах, психіатричних закладах, установах соціального захисту та підрозділах поліції. Розрив між нормативною досконалістю заборони та стійкістю практики, яка цю заборону порушує, і є відправною точкою дослідження.

Панівний спосіб пояснення цього розриву добре відомий. Кожен окремий випадок неналежного поводження розглядається як *ексцес конкретного виконавця* – як результат індивідуальної жорстокості, професійної деформації, недостатньої підготовки та/або браку контролю з боку керівництва. Там, де *індивідуальне* пояснення виглядає недостатнім, до нього додається *бюрократичне*: неналежне поводження постає побічним наслідком недосконалої політики, хронічного недофінансування або застарілої інфраструктури. Обидва пояснення мають одну спільну рису: вони описують неналежне поводження як сукупність окремих, ізольованих одне від одного порушень, кожне з яких має власну причину і, відповідно, може бути усунуте власним засобом – дисциплінарним стягненням, кримінальним провадженням, новою інструкцією, додатковим фінансуванням або черговим навчальним курсом для персоналу. Саме цю модель пояснення відтворюють антикатувальні стратегії держав і рекомендації міжнародних органів.

Вихідний принцип цього дослідження полягає у відмові від такої моделі. Каткування та інші форми неналежного поводження не можна розглядати як сукупність окремих, ізольованих один від одного злочинів – ані як ексцеси конкретних виконавців, ані як побічний бюрократичний наслідок недосконалої публічної політики. Індивідуальне та бюрократичне пояснення не є хибними у вузькому сенсі: конкретний виконавець дійсно завдає ударів, а конкретний бюджет дійсно не забезпечує встановлених стандартів. Проте обидва пояснення описують лише поверхню явища і систематично залишають поза увагою питання про те, чому це явище відтворюється з такою регулярністю, у таких різних правових системах і за таких різних рівнів економічного розвитку. Регулярність, стійкість і транснаціональний характер неналежного поводження вимагають пояснення іншого порядку – не на рівні окремого випадку, а на рівні тієї системи, всередині якої окремі випадки стають можливими та очікуваними.

Друга вихідна теза статті полягає в тому, що неналежне поводження – і навіть каткування – виконують *інструментальну функцію* в системі соціального контролю, хоча зовні ця роль здебільшого не проявляється і залишається прихованою від публічного дискурсу.

Ця теза потребує уточнення, щоб не бути витлумаченою спрощено. Йдеться не про те, що сучасна держава свідомо і публічно проголошує каткування засобом досягнення своїх цілей, хоча історія XX та XXI століть знає і такі приклади – від *«поєднаних методів допиту»* та *«п'яти технік»* до офіційно санкціонованого насильства щодо військовополонених та цивільного населення. Йдеться про інше: про те, що неналежне поводження, яке формально засуджується, водночас виконує певну роботу всередині системи соціального контролю – роботу з локалізації, дисциплінування та убезпечення тих категорій населення, які політичні еліти самі визначили як *девіантні*. Ця робота не описана в жодному нормативному акті, не входить до жодної офіційної функції державних служб і не визнається публічно жодним агентом держави. Саме тому вона залишається невидимою для аналізу, який працює виключно з офіційним дискурсом, і саме тому її виявлення потребує іншого методологічного інструментарію.

Звідси впливає центральна теза нашого дослідження: те, що сьогодні прийнято називати неналежним поводженням, є не аномалією, а невід'ємним атрибутом сучасних місць несвободи. Неналежне поводження і каткування, які здебільшого подаються як ексцеси окремих виконавців, мають аналізуватися в рамках того, що Мішель Фуко визначав як *Великий карцерний проєкт* (Foucault, 1975/1998).

Звернення до Фуко у цьому контексті не є даниною академічній традиції. Саме Фуко показав, що в'язниця ніколи не була інститутом виправлення, що вона від самого початку становила технологію виробництва слухняних і корисних тіл, вбудовану в ширшу мережу

дисциплінарних інститутів, і що рух за реформу в'язниці є ровесником самої в'язниці, а не пізнішою реакцією на її провал. Відповідно, і антикатувальний дискурс, і моніторингові механізми мають розглядатися не як зовнішня критика карцерної системи, а як частина її власної програми, як ті кореспондуючі механізми, які супроводжують в'язницю впродовж усієї її історії і без яких вона не могла б функціонувати. Це не знецінює ані заборону катувань, ані діяльність превентивних механізмів, але означає, що межі їхньої ефективності визначаються не якістю процедур, а логікою системи, в межах якої вони діють.

Основоположне місце в аналізі сучасного феномену неналежного поводження та катувань посідає у статті концепція *держави-девіанта*. Застосування категорії девіантності до держави є свідомою інверсією класичної соціологічної схеми, в якій держава виступає суб'єктом визначення девіантності та накладення санкцій, а не її об'єктом. Проте ця інверсія має нормативну, а не лише риторичну підставу: девіантність держави вимірюється відхиленням її фактичних практик від тих стандартів, які вона формально визнала. Держава, яка ратифікувала Конвенцію, визнала юрисдикцію Європейського суду з прав людини (надалі – ЄСПЛ), приєдналася до Конвенції ООН проти катувань і запровадила національний превентивний механізм, а водночас систематично неспроможна дотримуватися навіть мінімальних вимог запобігання жорстокому поводженню, є девіантом щодо власних правил. Ключова теза статті у цій частині є радикальнішою за просту констатацію невідповідності: держава не може не бути девіантом, оскільки в епоху прав людини вона від самого початку запрограмована на створення умов для неналежного поводження та катувань. Йдеться не про злу волю, не про слабкість інститутів і не про «державу, що не відбулася», а про *структурну запрограмованість*, вбудовану в саму конструкцію сучасної держави, яка одночасно розширює обсяг соціального контролю і бере на себе зобов'язання, виконати які за такого обсягу вона не в змозі.

Це «програмування» держави-девіанта має, як показано у цьому дослідженні, три складові, кожна з яких є необхідною і лише сукупність яких є достатньою для відтворення феномену неналежного поводження. Першою складовою є зростання чисельності в'язничного населення та девіантів у цілому, які мають перебувати під парасолькою соціального контролю, включно з в'язницями та поліцейськими практиками. Йдеться не лише про кількість засуджених «злочинців», а про постійне розмноження і дроблення класів девіантів – від злочинців у вузькому сенсі до дедалі ширшого кола «носіїв ризиків», чия девіантність існує не як факт, а як *прогноз*. Що ширшим стає це коло, то більшим стає навантаження на систему, яка має його контролювати, і то вищим стає статистично очікуваний ризик того, що контроль набуде форм, несумісних із проголошеними стандартами. Другою складовою є перманентне обмеження фінансування, необхідного для дотримання встановлених стандартів, яке саме і створює умови для програмування сучасних держав як держав-девіантів. Стандарти поводження з особами, позбавленими волі, еволюціонують значно швидше, ніж спроможність національних систем їх виконувати; кожне нове покоління вимог накладається на систему, яка ще не встигла адаптуватися до попереднього. Розрив між зобов'язаннями і ресурсами має структурний характер, і саме тому його не можна усунути одноразовим збільшенням бюджетних асигнувань. Третьою складовою, найменш видимою і найменш обговорюваною, є *корисність неналежного поводження для політичних еліт*. Коли в'язнична система достатньо ефективно виконує свою інструментальну функцію в інтересах політичних еліт – локалізує девіантів, демонструє спроможність держави карати і контролювати, підтримує ієрархію покірності, – останні свідомо закривають очі на побічні наслідки у вигляді неналежного поводження, включно з ексцесами виконавців. Толерування неналежного поводження постає у такій оптиці не як недогляд, а як раціональний, хоча й прихований,

вибір, за якого вигоди від підтримання дисциплінарного порядку систематично переважають у розрахунках еліт репутаційні втрати від окремих випадків жорстокого поводження, доки останні залишаються локалізованими, замовчуваними або применшеними.

Варто одразу застерегти від спрощеного прочитання другої складової. Було б наївним зводити всю проблему до питання фінансування та неспроможності держав витримувати високі стандарти поводження з ув'язненими. Існують держави з відносно високим рівнем дотримання антикатувальних стандартів, проте ці приклади характеризуються порівняно невеликою кількістю ув'язнених, яка не створює значного навантаження на державний бюджет. Три складові «програмування» діють не ізольовано, а у взаємозв'язку: посилення риторики щодо «запобігання ризикам» збільшує кількість «девіантів», зростання класів девіантів збільшує в'язничне населення, збільшення в'язничного населення поглиблює розрив між стандартами і ресурсами, а корисність системи для еліт унеможлиблює перегляд тієї політики, яка це зростання породжує. Саме цей взаємозв'язок, а не кожна зі складових окремо, утворює замкнене коло, яке у статті позначено як карцерний континуум.

Із наведених тез випливає *гіпотеза дослідження*: неналежне поводження та катування доцільно розглядати не на рівні індивідуальної відповідальності виконавця, а на рівні системного аналізу держави як інституту, структурно зацікавленого (прямо чи опосередковано) у відтворенні умов, що уможливлюють такі практики. Ця гіпотеза не заперечує індивідуальної відповідальності; кримінальне переслідування осіб, винних у катуванні, залишається необхідним елементом будь-якої антикатувальної політики. Проте індивідуальна відповідальність не є ані достатнім поясненням, ані достатнім засобом протидії. Система, яка збільшує кількість девіантів, проте отримує менше ресурсів на кожного з них і демонструє дедалі меншу зацікавленість політичних еліт у зміні цієї пропорції, на виході відтворюватиме неналежне поводження незалежно від того, скільки конкретних виконавців буде покарано.

Теоретичною рамкою дослідження є фукіанська концепція дисципліни та карцерного суспільства, доповнена працями, які описали трансформацію соціального контролю наприкінці XX – на початку XXI століття: концепцією розширення мереж соціального контролю (Cohen, 1985), новою пенологією, актуарною юстицією (Feeley & Simon, 1992), культурою контролю (Garland, 2001) та аналізом карцерної держави як інструменту управління маргіналізованими популяціями (Wacquant, 2009). Жодна з цих концепцій, проте, не була безпосередньо застосована до пояснення того, чому неналежне поводження відтворюється у державах, які формально визнали його абсолютну заборону.

Методологічно дослідження поєднує теоретичний аналіз з емпіричною перевіркою на матеріалі трансформаційних процесів у Східній Європі, і передусім в Україні, де радянська традиція профілактичного обліку та «попереджувального» контролю не була демонтована, а лише перекодована у мову європейських стандартів. Емпіричну базу становлять практика ЄСПЛ щодо статті 3 Конвенції, включно з пілотним рішенням *Sukachov v. Ukraine*, доповіді ЄКЗК та національного превентивного механізму, офіційна в'язнична статистика, а також багаторічний практичний досвід автора у сфері представництва заявників перед ЄСПЛ та експертної роботи з питань в'язничної реформи. Поєднання доктринального, порівняльного та практичного знання дозволяє побачити те, що залишається невидимим для кожного з цих підходів окремо: як саме офіційний дискурс антикатувальної політики співіснує з практикою, яка його систематично спростовує.

Насамкінець слід чітко окреслити межі претензій статті. Вона не стверджує, що боротьба проти катувань є марною, що моніторингові механізми є неефективними або що індивідуальна відповідальність виконавців має бути скасована. Вона стверджує інше: доки

неналежне поводження мислиться як сукупність окремих відхилень від у цілому справної системи, антикатувальна політика приречена на косметичну реакцію на окремі випадки без усунення першопричин. Визнання того, що сама система у своєму штатному режимі функціонування відтворює умови для неналежного поводження, не знецінює боротьбу за дотримання стандартів, а навпаки – вимагає переосмислення її меж і можливостей. Саме такому переосмисленню, здійсненому крізь оптику держави-девіанта та постаті *Homo disciplinatus*, і присвячене це дослідження.

Новизна

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що в ньому сформульовано та запроваджено у науковий обіг чотири нові взаємопов'язані аналітичні категорії: «квазідевіанти», «пенологічний песимізм», «антидевіантна юстиція» та «девіантна держава». Квазідевіанти – це особи та групи, які стають об'єктом контролю не через доведене діяння, а через приписаний їм ризик. Пенологічний песимізм – це втрата віри у раціональні цілі поводження з девіантами, за якої процедура та ізоляція стають самоціллю. Девіантна держава – це держава, яка з гаранта правових стандартів перетворюється на їхнього системного порушника. Антидевіантна юстиція – це юстиція за формою, але управління потенційною девіантністю за змістом. Наскільки вдалося встановити, у кримінологічній літературі ці категорії раніше не були концептуалізовані у запропонованому значенні та не поєднувалися в єдиний аналітичний апарат. Розгорнуте визначення кожної з категорій та їхній взаємозв'язок подано в основному тексті дослідження.

Практична значущість дослідження

Практична значущість цього дослідження полягає передусім у тому, що воно пропонує інструментарій, який дозволяє побачити ерозію абсолютної заборони неналежного поводження не як поодинокі, ізольовані відхилення від стандарту статті 3 Конвенції, а як системне явище, що має свою соціальну логіку, свою динаміку поширення та свої інституційні механізми відтворення. Дослідження свідомо не претендує на статус юридичної констатації того чи іншого порушення; воно радше готує підґрунтя для такої констатації, пропонуючи юристам – суддям, прокурорам, адвокатам, представникам органів досудового розслідування – концептуальний апарат, який дозволяє розпізнавати за окремими фактами неналежного поводження прояви ширших соціальних процесів.

Ключовою для практичного застосування є концепція *девіантної держави*. Держава, яка формально визнає абсолютний характер заборони катувань та нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання, водночас допускає – через бездіяльність, вибіркове правозастосування, толерування або пряме інструменталізування насильства окремими своїми інститутами – відтворення практик, що суперечать цій забороні, перестає бути виключно об'єктом окремих скарг і претензій. Вона стає предметом системного аналізу, у якому кожен окремий випадок неналежного поводження розглядається не автономно, а як симптом ширшої інституційної патології. Для юриста-практика це має конкретний наслідок: аргументація у справах про порушення статті 3 Конвенції може і повинна спиратися не лише на обставини конкретного інциденту, а й на доведення системного, структурного характеру відповідної практики, що є вирішальним, зокрема, для кваліфікації масштабу відповідальності держави.

Другий пласт практичної значущості пов'язаний із категорією соціального контролю в її сучасному, а не суто кримінологічному значенні. Юридична практика традиційно оперує вузьким розумінням контролю – як формалізованої, легітимованої державної

функції, що реалізується через поліцейську діяльність, кримінальну юстицію та в'язничну систему і пробацію. Дослідження виходить за ці межі, спираючись на теоретичний каркас, сформульований Мішелем Фуко та Зігмунтом Бауманом, і показує, що сучасний соціальний контроль дедалі частіше реалізується поза межами формальних інституцій – через практики адміністративного примусу, через механізми управління мобільністю населення, через цифрові технології нагляду, через квазіправові процедури, які формально не є кримінальним переслідуванням, але за своїм ефектом відтворюють ті самі відносини підпорядкування й примусу. Практичне значення цього спостереження полягає в тому, що воно дозволяє юристам ідентифікувати неналежне поведіння там, де формальна юридична оптика його не бачить – наприклад, у процедурах, пов'язаних із контрольованою чи неконтрольованою міграцією, у практиках затримання й перевірки статусу осіб, у діяльності інституцій, які офіційно не належать до системи кримінальної юстиції, але фактично виконують функції соціального контролю.

Третій напрям практичного застосування – аналіз поширення, або, послугуючись метафорою, розкидування мереж соціального контролю. Дослідження демонструє, що сучасні механізми контролю мають тенденцію до горизонтального й вертикального розширення: вони поширюються на нові категорії осіб, нові інституційні сфери та нові території, часто без відповідного розширення юридичних гарантій і механізмів контролю за легітимністю такого поширення. Це має пряме практичне значення для оцінки того, чи є конкретна інституційна практика – наприклад, у сфері виконання судових рішень, пробації, міграційного контролю чи, ширше, в умовах воєнного стану – продовженням легітимної державної функції, чи вона виходить за межі пропорційного й контрольованого втручання, набуваючи ознак неконтрольованого розширення апарату примусу. Для судової практики це означає необхідність оцінювати не лише формальну правомірність окремої дії органу влади, а й її місце в ширшій траєкторії розширення контрольних практик, що є особливо актуальним в умовах збройного конфлікту, коли механізми надзвичайного регулювання здатні швидко нормалізуватися та поширюватися на сфери, що раніше перебували поза межами прямого державного втручання.

Четвертий – і в контексті абсолютного характеру статті 3 Конвенції – найбільш чутливий напрям практичного застосування дослідження, стосується безпосередньо ерозії абсолютної заборони катувань. Попри те що заборона неналежного поведіння є однією з небагатьох абсолютних, таких, що не допускають жодних відступів чи виправдань, юридичних норм, практика демонструє поступове, часто непомітне розмивання цього стандарту через нормалізацію окремих форм примусу, через мовчазне толерування «прикордонних» практик, через розширювальне тлумачення винятків там, де Конвенція жодних винятків не передбачає. Дослідження пропонує юристам аналітичний інструментарій для фіксації саме цієї поступової, кумулятивної ерозії – на відміну від поодиноких, очевидних порушень, вона рідко стає предметом самостійного позову чи скарги, оскільки не існує єдиного «моменту порушення», який можна було б ідентифікувати процесуально. Натомість ерозія виявляється лише через послідовний, змістовний аналіз серії практик у часі, що вимагає від юриста – і це є прямим практичним наслідком дослідження – виходу за межі суто догматичного аналізу окремого судового рішення чи процесуального акта в бік системного дослідження інституційної практики.

Нарешті, дослідження має самостійне методологічне значення для юридичної практики, оскільки демонструє, яким чином соціологічні дані та концепції можуть і повинні інтегруватися в юридичну оцінку неналежного поведіння, не підміняючи собою юридичну кваліфікацію, а слугуючи її емпіричним та концептуальним підґрунтям. Застосування соціологічних теорій до юридичної практики в цьому контексті не означає

імпорту надмірно абстрактних теоретичних конструкцій у процесуальну аргументацію; воно означає коригування практики через практично орієнтовані наукові концепції, покликані звертати увагу правозастосовних органів на реальні проблеми, які сама практика – через свою інституційну інерцію чи процесуальну обмеженість – здатна не помічати або воліти не помічати. Цінність такого підходу полягає в тому, що відповідні соціологічні концепції здатні називати речі своїми іменами, слугуючи дороговказом для правозастосовної діяльності як у сфері виконавчої влади, так і у сфері судочинства – на національному рівні, у діяльності органів досудового розслідування, прокуратури та судів, і на міжнародному рівні, у практиці ЄСПЛ та ЄКЗК.

Таким чином, практична значущість дослідження реалізується на трьох рівнях: аналітичному – через надання юристам концептуального інструментарію для розпізнавання системних, а не лише поодиноких проявів неналежного поводження; доказовому – через обґрунтування допустимості та цінності соціологічних даних як елемента, що готує підґрунтя для юридичної констатації порушення статті 3 Конвенції; і інституційному – через формулювання орієнтирів для правозастосовної та судової практики, спрямованих на своєчасне виявлення й стримування ерозії абсолютної заборони катувань до того, як вона набуде незворотного, системного характеру.

Неналежне поводження як «риба-прилипала» на тілі сучасного ув'язнення

Якщо аналізувати сучасні практики неналежного поводження виключно через призму достатніх чи недостатніх розмірів камер, достатнього чи недостатнього харчування, достатнього чи недостатнього соціального супроводу та медичної допомоги, такий аналіз, хоч і має практичну цінність у вузькому сенсі, не здатний надати відправної точки для розуміння того, чому саме неналежне поводження є не випадковою, а системною, невід'ємною складовою сучасних практик позбавлення волі. Такий підхід не пояснює, чому держави виявляються настільки неефективними в подоланні цього явища, попри численні рекомендації, які продукуються міжнародними інституціями, і насамперед – ЄКЗК.

Точнішою метафорою є образ *риби-прилипали*, що вкорінюється на тілі сучасного позбавлення свободи: неналежне поводження не існує окремо від тотальних інституцій як зовнішня загроза – воно проростає з самої тканини цієї системи, живлячись логікою соціального контролю, яка лежить в основі функціонування місць несвободи. Це стосується не лише в'язниць у вузькому сенсі, а й поліцейських структур та практик та інших місць несвободи, які можуть навіть не мати формального статусу таких.

Держави, які намагаються викоринити катування та інші форми неналежного поводження, послуговуючись виключно технічними, ресурсними чи навіть суто юридичними інструментами, приречені на невдачу з самого початку. Вони програмують себе на поразку тим, що не здатні впоратися з тими глибинними причинами й умовами, які лежать в основі поширення практик неналежного поводження в сучасних, переважно в'язничних, системах. Причина цієї неспроможності полягає не в браку політичної волі чи ресурсів у вузькому сенсі, а в тому, що подолання неналежного поводження в його структурному вимірі вимагало б підризу тієї функції соціального контролю, заради якої власне й існує сучасне ув'язнення, – а в цьому жоден представник політичних еліт не зацікавлений.

Парадокс європейської системи запобігання катуванням: розвинена архітектура та стійке відтворення неналежного поводження

Сучасна європейська пенальна реальність характеризується парадоксом, який дедалі важче пояснити в межах усталених наукових та правозахисних підходів. З одного боку,

європейський континент має найрозвиненішу у світі нормативну, інституційну та моніторингову архітектуру запобігання катуванням і неналежному поводженню. З іншого боку, практики неналежного поводження, які час від часу сягають рівня катування, продовжують відтворюватися у в'язницях, місцях тримання під вартою в поліції, закритих психіатричних установах, центрах утримання мігрантів та інших карцерних інституціях. Це відбувається попри великий масив доповідей правозахисних організацій та європейських інституцій, у тому числі ЄКЗК, а також попри усталену та надзвичайно розгалужену практику ЄСПЛ за статтею 3 Конвенції.

Історична ретроспектива лише загострює проблему. Минуло вже понад сім десятиліть відтоді, як європейські країни, досягнувши досвід нацистських і радянських концтаборів, сформували відповідні правові системи у рамках Ради Європи та Європейського Союзу. Конвенція 1950 року закріпила абсолютну заборону, від якої не допускається жодного відступу навіть в умовах війни чи надзвичайного стану. ЄСПЛ у справах *Ireland v. the United Kingdom* (1978), *Selmouni v. France* [GC] (1999) та *Gäfgen v. Germany* [GC] (2010) не лише підтвердив абсолютний характер цієї заборони, а й сформулював концепцію еволюційного тлумачення, згідно з якою дії, які раніше кваліфікувалися як нелюдське поводження, з плином часу можуть визнаватися катуванням. У 1987 році була ухвалена Європейська конвенція про запобігання катуванням, на підставі якої з 1989 року діє ЄКЗК – унікальний превентивний механізм, наділений правом безперешкодного доступу до будь-якого місця позбавлення волі. Згодом ця архітектура була доповнена Факультативним протоколом до Конвенції ООН проти катувань та мережею національних превентивних механізмів, Європейськими пенітенціарними правилами, стандартами ЄКЗК та практикою ЄСПЛ щодо умов тримання, використання сили, дисциплінарних заходів і засобів стримування.

Утім, ця розгалужена система не дала того результату, на який вона була розрахована. Доповіді ЄКЗК рік у рік фіксують одні й ті самі проблеми: надмірне застосування сили під час затримання, побиття у відділках поліції з метою отримання зізнання, «неформальні» дисциплінарні практики у в'язницях, неформальні в'язничні ієрархії, тривалу ізоляцію, необґрунтоване застосування засобів стримування у психіатричних закладах, принизливі матеріальні умови тримання. Повторюваність цих висновків, часто щодо одних і тих самих установ, є емпіричним свідченням того, що проблема має не епізодичний, а системний, структурно зумовлений і відтворюваний характер. Ключове питання, яке постає перед сучасною наукою про покарання, може бути сформульоване таким чином: чому, незважаючи на понад 75 років функціонування європейської системи захисту прав людини, практики катувань та неналежного поводження не зменшуються у динаміці? Відповідь на це питання, на наш погляд, слід шукати не у площині права, а у площині політики, і найбільш наочною лабораторією для такого пошуку є статистика в'язничного населення.

Показники в'язничного населення є унікальним емпіричним матеріалом для дослідження карцерного суспільства саме тому, що вони фіксують не декларації, а результат реальних політичних рішень. У світовій практиці для порівняльного аналізу використовується показник кількості ув'язнених на 100 тис. населення (*incarceration rate*), який охоплює як осіб, взятих під варту, так і засуджених до позбавлення волі. Основними джерелами є періодичні видання *World Prison Population List* (Fair & Walmsley, 2021, 2024), а також щорічна статистика Ради Європи SPACE I (Aebi & Cocco, 2024, 2025, 2026).

Світова в'язнична популяція, незважаючи на рекомендації міжнародних організацій та безперервне рекламування альтернативних покарань, продовжує залишатися на історично високому рівні. Якщо у 1998 році у в'язницях світу утримувалося близько 8 млн осіб, то у 2011 році – вже 10,75 млн, а у 2018 році – понад 11 млн. Станом на 2024 рік понад 11 млн людей утримувалися у в'язницях, причому з урахуванням відсутності даних щодо

Еритреї, Сомалі та КНДР та неповноти даних щодо КНР загальна кількість цілком могла перевищувати 11,5 млн осіб (Fair & Walmsley, 2024). За оцінками UNODC, у світі позбавлені волі майже 12 млн осіб, з яких приблизно третина не має остаточного вироку, а в'язниці є переповненими у половині всіх країн (UNODC, 2024; UNODC, 2024a).

Загальносвітовий показник у 2024 році становив 140 ув'язнених на 100 тис. населення, однак регіональні відмінності є колосальними: від 50 у Західній Африці та 73 у Західній Європі до 220 у Північній Америці, 243 у Південній Африці, 267 у Росії та Туреччині і 310 у Центральній Америці (Fair & Walmsley, 2024). Приблизно з 2000 року загальна кількість ув'язнених у світі зросла на 27 %, що лише трохи менше за приріст населення планети (31 %): в Океанії – на 84 %, в Африці – на 53 %, в Азії – на 43 %, в Америці – на 39 %. Європа формально є єдиним континентом, де кількість ув'язнених зменшилася (на 26 %), проте цей результат повністю визначається Росією, де в'язничне населення скоротилося на 59 %; без урахування Росії кількість ув'язнених у Європі з 2000 року, навпаки, зросла на 12 % (Fair & Walmsley, 2024). При цьому зменшення російського в'язничного населення не є результатом судової практики або гуманізації, а є наслідком масової мобілізації ув'язнених на війну проти України, тобто абсолютно штучною тенденцією, що не має нічого спільного з в'язничною політикою демократичної держави.

Відповідно до SPACE I 2025, станом на 31 січня 2025 року в установах 51 в'язничної адміністрації 46 держав-членів Ради Європи утримувалася 1 107 921 особа; середній показник становив 127, а медіанний – 110 ув'язнених на 100 тис. населення, причому приблизно дві третини адміністрацій мали показники, нижчі за середній, що свідчить про асиметричний розподіл, за якого невелика група країн з екстремально високими показниками «витягує» середнє значення догори (Aebi & Cocco, 2026). Роком раніше в тих самих адміністраціях утримувалася 1 021 431 особа, середній показник становив 122, медіанний – 105 (Aebi & Cocco, 2025).

Отже, упродовж одного року абсолютна кількість ув'язнених у Європі зросла приблизно на 86,5 тис. осіб, тобто на 8,5 %; 18 адміністрацій зафіксували суттєве зростання (понад 5 %) і лише шість – суттєве зменшення. Переважна частина приросту припадає на Туреччину, де кількість ув'язнених зросла з 303 705 до 392 456 осіб, а показник – з 355,7 до 458,1 (+28,8 %) (Aebi & Cocco, 2026), тобто приріст турецького в'язничного населення (майже 89 тис. осіб) фактично дорівнює загальноєвропейському, а медіанний показник для країн з населенням понад 1 млн осіб змінився лише з 114,6 до 115,0 (Aebi & Cocco, 2026). Найвищі показники сконцентровані у Східній Європі та на Кавказі: Туреччина (458), Азербайджан (271), Молдова (245), Грузія (232), Угорщина (206), Чорногорія (200), Польща (189), Сербія (174). Натомість Західна та Північна Європа стабільно демонструють низькі показники: Норвегія (54), Нідерланди (55), Фінляндія (58), Німеччина (69), Данія (70), Швейцарія (77). Особливого значення набуває висновок авторів SPACE I про те, що низькі показники ув'язнення досягаються у межах різних інституційних моделей, а не лише скандинавської «моделі добробуту» (Aebi & Cocco, 2026).

У більш тривалій перспективі динаміка європейського в'язничного населення описується трьома фазами: у 2005–2011 роках середній показник зріс зі 127 до 145, досягнувши історичного максимуму; у 2011–2020 роках відбувалося поступове зниження до 118, а у 2021 році, внаслідок пандемічних обмежень та надзвичайних звільнень, показник впав до 112 – найнижчого рівня за два десятиліття; починаючи з 2022 року спостерігається сталий підйом, і у 2025 році середній показник повернувся до рівня 2005 року (Aebi & Cocco, 2026). Ця симетрія приховує принципову зміну механізму: якщо у 2005 році високий показник підтримувався значним потоком надходжень, то у 2025 році він визначається передусім тривалістю перебування в ув'язненні. Показник надходжень для країн з

населенням понад 1 млн осіб знизився з 136,8 до 122,3 на 100 тис. населення (-10,6 %), а середня тривалість ув'язнення становила 12 місяців (медіана – 8,8 місяця) (Aebi & Cocco, 2026).

Не менш показовою є ситуація з *переповненням*: 16 з 50 в'язничних адміністрацій (32 %) повідомили про перевищення проєктної місткості, причому суттєве переповнення (понад 110 ув'язнених на 100 місць) зафіксоване у Туреччині (131), Франції (131), Хорватії (123), Італії (123), Угорщині (115), Бельгії (114), Ірландії (112) та Румунії (111), а помірно – у Фінляндії, Греції, Шотландії, Північній Македонії та Швеції (Aebi & Cocco, 2026).

У середньому 30 % ув'язнених у Європі не мали остаточного вироку, а у Швейцарії, Нідерландах, Албанії та Вірменії ця частка перевищувала 45 %.

Російські плани будівництва нових в'язниць є, мабуть, найяскравішим сучасним прикладом того, що динаміка в'язничного населення та інтереси еліт – це різні речі. За даними *World Prison Brief*, в'язничне населення Росії скоротилося з 1 060 404 осіб у 2000 році до 282 000 у травні 2026 року, тобто майже у чотири рази, причому лише за чотири роки повномасштабної війни – на 184 тисячі осіб, або майже на 40%; система місткістю 714 253 місця сьогодні заповнена приблизно на 40%, і понад 430 тисяч місць стоять порожніми (Institute for Crime & Justice Policy Research). Попри це нова редакція федеральної цільової програми, затверджена 20 серпня 2026 року, передбачає створення до 2035 року семи «мультирежимних» установ, що поєднують колонію, тюрму та СІЗО, на понад 20 тисяч місць загальною вартістю 91–140 млрд рублів, зокрема й у тимчасово окупованій Херсонській області (Romanenko, 2026). Офіційне пояснення про «економію» цього не пояснює: скорочення не було наслідком гуманізації, а в останні роки стало статистикою масової утилізації ув'язнених на українському фронті, тоді як частка слідчо-заарештованих зросла з 14,5% у 2010 році до 30,1% у 2026 році. В'язнична інфраструктура, отже, будується не під наявне в'язничне населення, а під майбутній попит політичних еліт на ізоляцію девіантів: порожні в'язниці аж ніяк не означають відмови від в'язниці як інструменту влади.

Україна демонструє одну з найбільш виразних тенденцій у сучасній Європі. Станом на 31 січня 2025 року у в'язницях на підконтрольній уряду території утримувалося 37 119 осіб проти 44 024 осіб роком раніше. Розрахований SPACE I показник знизився зі 116,3 до 95,2 ув'язненого на 100 тис. населення, або на 18,1%, – це найбільше річне скорочення серед європейських пенітенціарних адміністрацій, щодо яких були наявні зіставні дані. Водночас цей показник слід інтерпретувати обережно: SPACE застерігає, що використані для його розрахунку демографічні дані можуть не повністю відповідати територіальному охопленню української пенітенціарної статистики (Aebi & Cocco, 2026).

Україна також має найнижчий серед адміністрацій, які надали відповідні дані, показник надходжень до пенітенціарних установ – 29,7 на 100 тис. населення – та найдовшу розрахункову середню тривалість ув'язнення – 38,5 місяця. Щільність в'язничного населення становить 50,3 ув'язненого на 100 місць, а частка осіб, які не відбувають остаточного вироку, – приблизно 40% (Aebi & Cocco, 2026).

Офіційне пояснення цієї динаміки поєднує гуманізацію пенальної політики, ширше застосування покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, скасування арешту як виду покарання, декриміналізацію окремих майнових правопорушень та мобілізацію засуджених. Вироки було переглянуто і скорочено щодо більш як 1,4 тис. осіб, а приблизно 2 тис. осіб звільнено від подальшого відбування покарання. Станом на 1 січня 2025 року понад 6,5 тис. осіб було умовно-достроково звільнено за статтею 81-1 КК України та передано підрозділам Національної гвардії України для доставлення до мобілізаційних центрів (Aebi & Cocco, 2026).

Отже, як і у випадку Росії, помітна частина скорочення українського в'язничного населення безпосередньо пов'язана з війною, а не лише з еволюцією судової та пенітенціарної практики. Принципова різниця полягає в тому, що в Україні цей механізм оформлено як законодавчо врегульований інститут умовно-дострокового звільнення, тоді як у Росії вербування ув'язнених спочатку здійснювалося ПВК «Вагнер», а згодом було перебрано та інституціоналізоване державними військовими структурами; при цьому документувалися тиск і примусові практики (Yagunov, 2025).

Ще на початку 2000-х років Україна, маючи понад 410 ув'язнених на 100 тис. населення, належала до групи держав із найвищими показниками ув'язнення у світі (Walmsley, 2003). Сьогодні розрахований SPACE I показник України є нижчим як за європейське середнє, так і за європейську медіану. Водночас війна не дає підстав для втішних прогнозів. Нинішнє скорочення в'язничного населення значною мірою є наслідком разових чинників: перегляду вироків, звільнення від подальшого відбування покарання та умовно-дострокового звільнення для проходження військової служби. Їхній ефект за своєю природою обмежений у часі й не може відтворюватися щороку в тих самих масштабах. Натомість радикальне зростання злочинності в Україні, яке спостерігається вже сьогодні, неодмінно позначатиметься на чисельності в'язничного населення. Йдеться про збільшення кількості проваджень щодо злочинів проти основ національної безпеки та військових кримінальних правопорушень, неконтрольований обіг зброї, наслідки масової травматизації, зубожіння та вимушеного переміщення населення. До цього слід додати складнощі післявоєнної реінтеграції сотень тисяч людей із бойовим досвідом (Yagunov, 2026). Отже, нинішній історичний мінімум слід розглядати не як стійкий результат завершеної декарцерації, а радше як тимчасову точку рівноваги, зумовлену воєнною кон'юнктурою. Після неї цілком імовірною є нова висхідна фаза, якщо пенальна політика держави не буде свідомо зорієнтована на її стримування.

Наведені дані дозволяють сформулювати тезу, яка є відправною для нашого дослідження: показник в'язничного населення не є юридичним явищем, тобто не є механічним наслідком рівня злочинності, змісту кримінального закону або якості судочинства, а є явищем політичним, результатом рішень, які ухвалюються політичними елітами та реалізуються судовою і виконавчою владою.

Статистика надає для цієї тези щонайменше чотири серії доказів.

По-перше, рівень злочинності у Європі не змінювався так, щоб пояснити ані зростання середнього показника з 127 до 145 у 2005–2011 роках, ані його повернення до 127 у 2025 році, і тим більше не здатен пояснити зростання турецького в'язничного населення на 28,8 % упродовж одного року: жодне суспільство не стає на третину більш кримінальним за дванадцять місяців, натомість політичний режим цілком здатен за цей час на третину розширити застосування позбавлення волі.

По-друге, у 2025 році європейське в'язничне населення формується не частотою застосування ув'язнення, яка скорочується, а тривалістю перебування за ґратами, а тривалість покарання – це не характеристика злочину, а характеристика пенальної політики, тобто суддівської практики, законодавчих рішень щодо санкцій та інституту умовно-дострокового звільнення, які визначаються політичною волею.

По-третє, найбільш різкі коливання в'язничного населення в Європі за останні роки мали суто позаправовий характер: пандемічні звільнення 2020–2021 років, мобілізація російських ув'язнених на війну, українське умовно-дострокове звільнення. У кожному з цих випадків в'язнична популяція змінювалася не тому, що змінилося право, а тому, що змінилися політичні пріоритети та інтереси політичних еліт.

По-четверте, низькі показники ув'язнення досягаються у межах принципово різних інституційних моделей: Норвегія та Німеччина, Нідерланди та Швейцарія мають різні кримінальні кодекси, різні судові системи та різні соціальні держави, але однаково низький рівень інкарцерації, а це означає, що не текст закону визначає кількість ув'язнених, а політичний вибір щодо того, як цей закон застосовувати.

Другий вимір проблеми стосується невідповідності між правовими інструментами та політичними результатами. Рада Європи ще у 1999 році ухвалила Рекомендацію R (99) 22 щодо перенаселення в'язниць та зростання в'язничного населення, а ЄКЗК у своїй Сьомій загальній доповіді визначив перенаселення як фактор, який сам по собі здатний перетворити умови тримання на нелюдські чи такі, що принижують гідність. ЄСПЛ у справі *Muršić v. Croatia* [GC] (2016) встановив чіткі кількісні стандарти особистого простору, порушення яких створює сильну презумпцію порушення статті 3 Конвенції. Заклики до скорочення в'язничного населення, розширення альтернатив позбавленню волі, розвитку пробації та декарцерації стали загальним місцем європейської кримінально-правової політики. Однак через чверть століття після ухвалення Рекомендації R (99) 22 європейське в'язничне населення знову перетнуло позначку 1,1 млн осіб, третина в'язничних адміністрацій працює в умовах переповнення, а у Франції, Італії та Туреччині переповнення набуло загрозливого характеру. Наявність широкого спектра альтернативних санкцій автоматично не гарантує зменшення в'язничного населення, а скорочення, які спостерігаються в окремих країнах, нерідко зумовлені надзвичайними або зовнішніми чинниками, а не змінами у кримінальній політиці як такої. Якби зростання в'язничного населення було юридичним явищем, юридичні інструменти давно б його зупинили. Те, що вони цього не зробили, свідчить про існування іншої, позаправової сили, яка це зростання підтримує.

Такою силою є інтерес політичних еліт у збереженні та розширенні дисциплінарної влади в епоху прав людини. Якщо розмір в'язничного населення є результатом політичного вибору, а цей вибір упродовж двох десятиліть послідовно робиться на користь зростання або принаймні не на користь скорочення, то слід визнати, що зростання є вигідним тим, хто цей вибір робить. Ключем до пояснення цього інтересу є аналіз карцерних інституцій не як правових механізмів, а як соціальних практик, укорінених у структурі та логіці карцерного суспільства. Концепція паноптизму (Foucault, 1975) пояснює дисциплінарну владу не як репресію, що накладається ззовні, а як продуктивний механізм, що формує тіла, поведінку та суб'єктивність через постійний нагляд, нормалізацію та іспит. Продовження цієї традиції у працях Гарланда про «культуру контролю» (Garland, 2001) та Вакана про карцерне управління соціальною небезпекою в умовах неолібералізму (Wasquant, 2009) дає підстави стверджувати, що пізньомодерні суспільства не відмовилися від дисциплінарної логіки, а розширили її за межі класичних закритих інституцій, надавши їй нової легітимності через мову безпеки, ризику та управління.

Політичний інтерес до збереження та розширення карцерної системи має щонайменше чотири взаємопов'язані виміри, прояви яких простежуються як у пенальній політиці, так і у статистичній динаміці.

Перший вимір – *електоральний*. Пенальний популізм, тобто риторика «жорсткості» щодо злочинності, є одним з найдешевших та найефективніших політичних ресурсів: він не потребує ані структурних реформ, ані інвестицій у соціальну сферу, натомість дає негайний символічний дивіденд. Зростання середнього показника з 112 ув'язнених на 100 тис. населення у 2021 році до 127 у 2025 році свідчить про припинення пандемічного декарцераційного ефекту та відновлення загальної тенденції до зростання рівня ув'язнення в Європі. У низці держав ця динаміка супроводжувалася послабленням або згортанням

раніше застосовуваних декарцераційних заходів (Aebi, M., Cocco, E., Molnar, L., & Tiago, M., 2023).

Другий вимір – *безпековий*. Сек'юритизація міграції, розширення підстав для тримання під вартою, реакція держав на пандемічні та воєнні виклики перетворюють позбавлення волі на *універсальний інструмент управління невизначеністю*; частка осіб без остаточного вироку у 30 %, а в окремих країнах понад 45 %, свідчить, що тримання під вартою застосовується не як виняток, а як засіб превентивного контролю над тими, кого влада визначає як джерело ризику. Події в іспанській Сеуті влітку 2026 року довели це дуже переконливо (Bigo, 2002; The Associated Press, 2026).

Третій вимір – власне *дисциплінарний*. Турецький приклад, де впродовж року чисельність в'язничного населення зросла на 89 тис. осіб, демонструє, як позбавлення волі може перетворюватися на один із ключових інструментів нейтралізації політичних опонентів і демонстрації сили режиму (Aebi & Cocco, 2026; Council of Europe Commissioner for Human Rights, 2020). Російський приклад розкриває зворотний бік того самого дисциплінарного інтересу: ув'язнені розглядаються державою як мобілізаційний ресурс, який може бути використаний у війні, коли цього вимагає політична та воєнна доцільність (Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, 2023).

Четвертий вимір – *легітимаційний*. Самі практики запобігання неналежному поведінню – моніторингові візити, звітування, стандартизація, оцінювання ризиків, класифікація ув'язнених, електронний нагляд – можуть бути інкорпоровані у паноптичну архітектуру та служити їй вдосконаленню, а не подоланню. Дискурс прав людини та дискурс дисципліни не лише співіснують, а й взаємно підсилюють один одного: заборона катувань як абсолютна норма не заперечується, а інструменталізується, стаючи елементом легітимації карцерної системи, яка продовжує відтворювати те, що ця норма забороняє.

У світі одночасно перебувають у ув'язненні щонайменше 12 млн осіб; з урахуванням неповної статистики авторитарних держав, неофіційних місць несвободи та інших неврахованих форм ув'язнення реальна кількість може становити 13–15 млн осіб. Інкарцерація суспільства триває тому, що вона відповідає інтересам тих, хто ухвалює рішення, а не тому, що вона є юридично неминучою.

Дисципліна як просторовий розподіл індивідів

У цьому дослідженні ми свідомо надмірно фокусуємо увагу на необхідності відступу від декларативності у зображенні проблематики катувань та їхнього поширення у суспільстві XXI століття, яке звикло називати себе суспільством епохи прав людини. Ми глибоко переконані, що надмірна декларативність не лише не захищає людину, але й шкодить самим правам людини, оскільки зміцнює та легітимізує подальше поширення практик неналежного поведіння. Урочисті заяви про абсолютну заборону катувань, повторювані у преамбулах конвенцій, резолюціях та доповідях, створюють ілюзію вирішеного питання, тоді як самі практики продовжують існувати – у камерах, у кабінетах дізнання, у закритих установах, куди декларації не доходять.

Першою сходинкою у цьому ланцюжку декларативності є та легкість, з якою використовується категорія гуманізму для пояснення переходу від покарань проти тіла до покарань проти душі – переходу, який Мішель Фуко зобразив у «Наглядати і карати». Саме тому, аналізуючи цю проблему, потрібно від самого початку зупинитися на питанні, де був той момент і чому він стався, коли тілесні покарання – і як катування, і як власне тілесні покарання, і як форма дізнання у кримінальних справах – раптово були визнані такими, що не відповідають духу сучасного на той момент суспільства, і чому вони були відкинуті. Історична раптовість цього повороту сама по собі має насторожувати: суспільства, які

століттями практикували публічні катування як звичайну і навіть сакральну складову правосуддя, впродовж кількох десятиліть відмовилися від них не тому, що раптом стали кращими.

Пояснення цього повороту виключно у стилі Чезаре Беккарія, через просвітництво та гуманізм, виглядає щонайменше наївним. Ми говоримо про це і змушені говорити про це саме тому, що всі ці процеси, як переконливо довели Георг Руше та Отто Кіркгаймер, є наслідком саме соціально-економічних процесів, де гуманізм перебуває далеко навіть не на другому місці. Форми покарання відображають вартість людського тіла та людської праці у конкретній економічній формації, потреби ринку робочої сили, фінансові можливості держави та інтереси панівних груп. Тілесне покарання поступилося місцем ув'язненню не тому, що тіло стало недоторканим, а тому, що *тіло стало корисним інакше* – як ресурс, який слід зберігати, дисциплінувати та експлуатувати, а не знищувати на ешафоті.

Тому, коли ми говоримо про поширення дисципліни, яке відбувалося у той чи інший спосіб постійно, слід чітко бачити, що політична еліта поширювала цю дисципліну спочатку за допомогою тілесних покарань та будь-яких форм і видів катувань, а згодом уже без них – за допомогою інших форм неналежного поводження у сучасній термінології. Змінився інструмент, але не змінилася функція: підпорядкування, контроль, виробництво покірних тіл. Відмова від катувань не була відмовою від примусу, вона була його раціоналізацією.

Щоб зрозуміти, у чому саме полягала ця раціоналізація, варто звернутися до того, як сам Фуко описував *механіку дисципліни*. Він наголошував, що дисципліна пов'язана передусім із розподілом індивідів у просторі. Для цього вона послуговується кількома методами, першим з яких є *відгородження* – специфікація місця, відмінного від інших і замкненого в самому собі. Йдеться про відгороджене місце дисциплінарної монотонності: в'язниця, казарма, психіатрична лікарня, шпиталь постають як простори, у яких кожному індивіду відводиться окреме місце, а кожному місцю відповідає окремий індивід. Дисципліна принципово не допускає вкорінення колективних утворень, вона дробить невизначні маси та ті форми спільності, що намагаються втекти від контролю в множинність, розчинитися в натовпі, стати невловимими для влади.

Історія *Великого ув'язнення жебраків та бродяг*, про яку писав Фуко, є лише найбільш демонстративним епізодом значно ширшого процесу. Поряд із ним існували й інші, менш помітні, але не менш дієві механізми соціального контролю. Саме ця здатність дисципліни організовувати *комплексні простори* – одночасно архітектурні, функціональні та ієрархічні, – простори, які забезпечують фіксовані стани та переміщення, малюють індивідуальні сегменти та встановлюють операційні зв'язки, є тим, що дозволяє дисципліні гарантувати покірність індивідів і водночас забезпечувати найкращу економію часу та жестів.

Отже, ешафот був замінений не милосердям, а простором – відгородженим, розкресленим, ієрархізованим простором, у якому тіло не знищується, а розміщується, фіксується та використовується. Саме тому сучасні форми неналежного поводження – нелюдські умови тримання, ізоляція, психологічний тиск, бюрократична байдужість до страждань – не є відхиленням від логіки гуманізованої каральної системи, а її природним продовженням. Вони народжуються всередині того самого відгородженого місця дисциплінарної монотонності, яке й було історичною альтернативою катуванням.

Усе це повинно аналізуватися комплексно і без зайвої міфологізації та ідеологізації цих соціальних, політичних та економічних процесів. Міф про гуманістичний прогрес, який нібито поступово витіснив катування з європейської цивілізації, є не просто історично неточним – він є небезпечним, оскільки позбавляє дослідника та практика здатності побачити катування там, де вони існують сьогодні, у формах, які не вписуються у

декларативний образ середньовічного ешафоту. Відмова від декларативності означає повернення до матеріальної основи каральних практик, до питання про те, кому і навіщо вигідна та чи інша форма поводження з людиною, і лише така постановка питання дозволяє говорити про реальну, а не декларовану заборону катувань.

Ув'язнення як форма соціального контролю: парадокс декарцерації

Сьогоднішня перманентна проблема перенаселеності в'язниць абсолютно точно вписується в концепцію дисципліни. На тлі публічних закликів до скорочення ув'язнення як форми покарання та запобіжного заходу, на тлі риторики декарцерації сучасних суспільств відбувається подвійний, суперечливий на перший погляд процес: одночасне поширення ув'язнення як інституту та поширення альтернативних, нев'язничних засобів соціального контролю. Це не суперечність, а логічне продовження тієї самої концепції дисципліни, доведене до свого практичного абсолюту.

Ув'язнення, таким чином, перестає бути виключно кримінальною санкцією у вузькому розумінні і перетворюється на один із багатьох інструментів соціального контролю, який співіснує та взаємодоповнюється з пробацією, електронним моніторингом, системами оцінки ризиків, адміністративним наглядом та іншими формами регулювання поведінки поза межами місць несвободи. Розширення нев'язничних засобів соціального контролю не скасовує ув'язнення, а вбудовує його у ширшу мережу дисциплінарних практик, що охоплює значно більшу частку населення, ніж це було можливо за умов виключно карцерної моделі XIX століття.

Дисциплінарна логіка в'язниці: чому неналежне поводження є органічною частиною в'язничної системи

Сучасна в'язниця постає перед суспільною свідомістю як інститут з чітко задекларованою метою: ізоляція девіанта, його виправлення, ресоціалізація та подальша безпечна інтеграція до суспільства. Ця легітиматійна оболонка супроводжує в'язничну систему з моменту її оформлення як «виправної» установи і донині відтворюється в текстах в'язничного законодавства, у програмних документах в'язничних служб, у риториці політичних еліт. Проте варто лише зіставити цю декларовану мету з реальним функціонуванням в'язниці, як стає очевидним глибокий розрив між офіційним дискурсом та фактичними наслідками ув'язнення. Фуко, аналізуючи генеалогію сучасної карної системи, показав, що в'язниця ніколи не була передусім інструментом виправлення – вона була і залишається технологією виробництва слухняних, корисних тіл, вбудованих у ширшу мережу дисциплінарних інститутів: армію, школу, фабрику, психіатричну лікарню. Саме ця *дисциплінарна функція*, а не задекларована ресоціалізаційна, є справжньою метою інституту позбавлення волі, і саме навколо неї, а не навколо офіційної риторики, слід вибудовувати аналіз того, чому неналежне поводження в місцях несвободи є не випадковим ексцесом, а органічним і закономірним супутнім продуктом самої системи.

Дисциплінарна техніка працює не через видовищне покарання тіла – як це було властиво середньовічному суверенному правосуддю. У цьому сенсі в'язниця є лише найбільш концентрованою формою значно ширшого соціального механізму, який поширюється на все тіло сучасного суспільства. Народження в'язниці, за Фуко, передувало кодифікації кримінального права: форма ув'язнення як практика впорядкування індивідів існувала задовго до того, як закон офіційно визначив позбавлення волі як основний вид покарання. Це принципове спостереження важливе для розуміння того, чому спроби реформувати в'язницю, виходячи виключно з юридичних категорій – вдосконалення процедур, посилення контролю за дотриманням прав, гуманізація умов тримання, –

систематично наштовхуються на опір самої дисциплінарної логіки, яка є первиннішою за будь-яку кодифікацію. В'язниця не є юридичним артефактом, який можна відкоригувати юридичними ж засобами; вона є соціальною технологією влади, яка використовує право як один із інструментів, але не вичерпується ним.

Сучасне в'язничне управління відтворює цю логіку майже дослівно. Ізоляція девіанта – це лише перший, найпростіший крок. Далі особу необхідно класифікувати за рівнем небезпечності, розподілити відповідно до системи динамічної безпеки, регулярно переоцінювати та рекласифікувати, підпорядковуючи весь цей процес офіційній меті поступової ресоціалізації. Але кожен із цих етапів – класифікація, розподіл, рекласифікація – є актом владного упорядкування людини, який апіорі провокує опір з боку тих, хто демонструє (або кому приписується) ознаки непокірності політичним елітам та інституційним очікуванням (Yagunov, 2021). Цей опір не є патологією конкретного ув'язненого – він є структурно неминучим наслідком самої дисциплінарної операції. А там, де є структурно неминучий опір, з'являється й структурно неминуча відповідь державного апарату – відповідь, яка на практиці й називається неналежним поведінням.

Саме в цьому полягає ключова теза: неналежне поведіння і катування у місцях несвободи не є дисфункцією в'язничної системи, яку можна усунути точковими процедурними реформами. Вони є органічною, вбудованою частиною більш комплексного інституту ув'язнення – тим супутнім продуктом дисциплінарної влади, який завжди виникає там, де індивід чинить опір спробам його класифікувати, підкорити й перетворити на *«корисне тіло»*. Політичні еліти, зацікавлені у поширенні соціального контролю, а не у впровадженні ресоціалізаційної риторики, схильні закривати очі на цей супутній продукт доти, доки його масштаб не загрожує їхній власній легітимності. Іншими словами, толерування неналежного поведіння є раціональним (хоча й прихованим) вибором: вигоди від підтримання дисциплінарного порядку в суспільстві – приборкання девіантності, демонстрація державної спроможності карати й контролювати, підтримання ієрархії слухняності – систематично переважають у розрахунках еліт видимі недоліки та репутаційні втрати від випадків жорстокого поведіння, доки останні залишаються локалізованими, замовчуваними або применшеними.

Ця теза узгоджується з іншим важливим спостереженням Фуко: рух за реформу в'язниць не є пізнішою реакцією на визнання її провалу. Так звана *«в'язнична реформа»* – ровесниця самої в'язниці; вона супроводжує інститут в'язниці від самого його виникнення і фактично є складовою частиною програми в'язниці, а не зовнішньою критикою щодо неї. З перших днів свого існування в'язниця була оточена низкою кореспондуючих механізмів – комісіями, інспекціями, гуманітарними проєктами вдосконалення, – які нібито мали її виправити, але насправді становили саму тканину її функціонування, настільки тісно вони були пов'язані з існуванням в'язниці впродовж усієї її історії. Це спостереження прямо застосовне до сучасного дискурсу про боротьбу з катуваннями та неналежним поведінням у місцях несвободи: моніторингові механізми та національні превентивні механізми формально спрямовані на викорінення цього явища, але структурно є частиною тієї самої системи, яка це явище відтворює. Це не означає марності таких механізмів – але означає, що їхня ефективність принципово обмежена, доки вони діють у межах логіки, яка сама породжує проблему, яку вони покликані вирішувати.

Показовим є те, що ані прихильники, ані критики в'язниці не пропонують реальної альтернативи цьому інституту. Всім відомі його недоліки; відомо, що він небезпечний, якщо не відверто безглуздий за своєю здатністю досягати заявлених цілей ресоціалізації. І все ж ніхто не бачить, чим його замінити: в'язниця сприймається як *«погане»*, проте необхідне вирішення проблеми соціального контролю, без якого, найімовірніше, сучасна

держава обійтися не може. Так само неналежне поведіння – ще огидніше, ще відвертіше неприйнятне з погляду офіційної риторики прав людини – виявляється тим, без чого політичні еліти, найімовірніше, не можуть підтримувати той самий рівень соціального контролю. В'язниця настільки ж природна для сучасного суспільства, наскільки природним є використання часу як міри економічних відносин обміну; так само неналежне поведіння є природним супутником сучасної в'язниці – інституту, який сучасна держава послідовно застосовує до тих, кого сама ж і визначає як девіантів.

З цього випливає методологічний висновок, важливий для подальшого аналізу: розглядати в'язницю варто не як інертний інститут, що час від часу коливається під впливом реформістських рухів ззовні, а як міцну сукупність робочих інструментів та інструкцій, критика якої від самого початку є однією з умов її функціонування, а не загрозою для нього. В'язниця завжди була частиною активного поля, де одночасно множилися проєкти перебудов, експерименти, теоретичні дискусії, особисті свідчення й дослідження – і саме в межах цього поля неналежне поведіння постає не як хвороба, яку можна вилікувати черговим протоколом, а як структурний симптом, невіддільний від самої тканини інституту. Показово, що переважна більшість зусиль, спрямованих нібито на «лікування» в'язниці від неналежного поведіння та катувань, історично зводилася до відсутності системного лікування взагалі: до відсутності реальної ліквідації першопричин та до відсутності послідовних протоколів, здатних вийти за межі суто процедурної, косметичної реакції на окремі випадки.

Таким чином, аналіз в'язничної системи крізь дисциплінарну оптику дозволяє переформулювати саму постановку проблеми неналежного поведіння в місцях несвободи. Питання не в тому, як усунути «поодинокі відхилення» від у цілому справної системи, а в тому, що сама система у своєму нормальному, штатному режимі функціонування послідовно відтворює умови, за яких неналежне поведіння є практично неминучим наслідком дисциплінарної логіки ув'язнення. Визнання цього факту не знецінює боротьбу за дотримання стандартів поведінки з особами, позбавленими волі, – навпаки, воно вимагає переосмислення самих меж і можливостей цієї боротьби. Доки реформа мислиться виключно в категоріях удосконалення в'язниці, а не в категоріях критичного перегляду її дисциплінарної функції та реальних інтересів, які вона обслуговує, неналежне поведіння залишатиметься органічною, структурно відтворюваною частиною в'язничної системи – тим супутнім продуктом дисциплінування суспільства, недоліки якого політичні еліти вважатимуть *принятною ціною* за вигоди від соціального контролю.

Політичні еліти та інтерес до поширення соціального контролю

Ключовим актором, зацікавленим у збереженні та розширенні соціального контролю, є *політичні еліти*. Саме їхні інтереси, а не абстрактна логіка інституційного розвитку, визначають вектор трансформації дисциплінарних механізмів. Для політичних еліт збереження максимально широкого просторового соціального контролю над індивідами, їхніми звичками і навіть думками є занадто важливим завданням, щоб приносити його в жертву усуненню побічного продукту дисципліни – неналежного поведіння, навіть якщо йдеться про окремі ексцеси виконавців.

Усі тотальні інституції, попри гасла щодо їх реформування, попри дискурс про їхню дисфункціональність, продовжують перетворюватися на інструменти поширення соціального контролю. Індивід має бути передбачуваним і відкритим для політичних еліт, щоб бути максимально безпечним для них і не чинити спротиву дедалі більш поширеному соціальному контролю. *Тілесна риторика честі*, характерна для образу солдата XVII

століття, зображеного Фуко, трансформувалася у *поведінкову риторику споживчої покірності*, властиву громадянину XX–XXI століть.

Ця трансформація має цілком конкретне просторове вираження. Як звертає увагу Бауман, у суспільстві Постмодерну з майже незмінною регулярністю відтворюється одна й та сама конфігурація: підозрілість щодо інших, нетерпимість до відмінностей, неприязнь до чужинців, вимоги «відокремити» їх або взагалі не допускати до міста, а також істерична, параноїдальна заклопотаність «законністю та порядком», яка сягає найвищої точки у найбільш стандартизованих, однорідних та сегрегованих у расовому, етнічному і класовому відношенні місцевих спільнотах (Bauman, 1998). Показово, що саме еліти є ініціаторами такої сегрегації. За словами Баумана, еліти самі обрали ізоляцію і платять за неї охоче й щедро, тоді як решта населення «відсікається» насильно і змушена платити високу культурну, психологічну і політичну ціну за свою вимушену ізоляцію. Ті, хто не здатен зробити відокремлене існування предметом вільного вибору та сплатити вартість власної безпеки, стають жертвами сучасного еквівалента «обгородження» доби пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу: їх просто залишають «за парканом», не питаючи згоди, і позбавляють доступу до ще вчора доступних «загальних» місць (Bauman, 1998). Відтак *punitive city* є не лише продуктом безпекової істерії, але й свідомим політичним вибором, який дозволяє елітам купити власну свободу від контролю ціною максимального поширення контролю на всіх інших.

Інструментальна логіка контролю виразно проявляється у зміні самої моделі сучасного державного управління. Якщо стара модель XX століття наголошувала на включенні усіх громадян до системи соціального та правового захисту, то нова модель зразка XXI століття базується на ідеї виключення усіх небажаних елементів за допомогою щонайменше електронних мереж та інформаційних баз даних. Старі бюрократичні машини, переорієнтовані на використання нових масштабних баз даних, дають «зелене світло» «*туристам*», тобто глобальним елітам, та «червоне» – «*бродягам*»: безробітним, мігрантам, шукачам притулку, особам з кримінальним минулим, з «підозрілими» національностями, іменами та прізвищами (Bauman, 1998). Розвиваючи думку Баньковської, можна сказати, що в сучасному суспільстві до «*бродяг*» передусім належать усі, хто має нейтральні, формальні або навіть співчутливі статуси – мігранти, апатриди, біженці, вигнанці, співвітчизники, – не кажучи вже про статуси «ворожі», «небезпечні» або «підозрілі»: *déclassé*, люмпени, ізгої, люди без коренів (Bankovskaya, 2008). Категорія «небезпечного» визначається не законом, а адміністративною зручністю та політичними інтересами, і саме тому вона є настільки еластичною та здатною до необмеженого розширення.

Зазначене актуалізує теорію конфлікту Селліна: розподіл суспільства на «*нормальних*» та «*ненормальних*» (тим більше «*небезпечних ненормальних*») далеко не завжди відображає положення кримінальних кодексів і здебільшого слугує знаряддям реалізації інтересів політичних еліт, а не лише соціальної більшості (Sellin, 1938). У термінах Фуко це означає, що дисципліна ніколи не була самоціллю: вона є технологією влади, яка виробляє «слухняні тіла» і водночас знання про них (Foucault, 1977). Політичні еліти зацікавлені саме у цьому подвійному ефекті – у передбачуваності індивіда та у його прозорості для влади. Тому реформаторський дискурс, спрямований на усунення ексцесів дисципліни, завжди залишається вторинним щодо базового інтересу у збереженні самої дисципліни, а гуманізація неминуче зупиняється там, де вона починає загрожувати ефективності контролю.

Показовою є доля в'язниці як класичної тотальної інституції у розумінні Гоффмана (Goffman, 1961). Символічна невдача в'язниці залишається стійким виправданням покарання, проте покарання «нереабілітаційного». Як слушно зазначає Бауман, на відміну

від епохи, коли під оплески освіченої публіки в Амстердамі відкрився виправний дім, сьогодні питання «реабілітації» є не стільки дискусійним, скільки неактуальним; кримінологи ще певний час будуть «ламати списи» через старі, але не вирішені питання ідеології покарання, тоді як у мисленні практиків в'язничної системи найважливіша зміна полягає саме у відсутності щирих або лицемірних декларацій про реабілітаційні наміри: те, що ув'язнені роблять у своїх камерах, нікого не хвилює, головним є те, що вони там просто перебувають (Bauman, 1998). Це і є найвідвертіша формула інтересу еліт: тотальна інституція потрібна не для того, щоб змінювати індивіда, а для того, щоб утримувати його у передбачуваному та контрольованому стані. Саме тому неналежне поводження, яке є неминучим побічним продуктом такого утримання, ніколи не стає для еліт достатньою підставою для відмови від самого утримання, а лише приводом для чергового циклу декларативного реформування.

Карцерність сучасного суспільства при цьому має не лише зовнішній, але й внутрішньопсихологічний вимір. Сучасне місто є карцерним не лише тому, що воно пронизане вертикальними й горизонтальними зв'язками інформаційно-технологічного соціального контролю. У сучасному мегаполісі, як зазначає Бауман, головною стратегією виживання стала не спільність (згадаємо Дюркгайма та Мертон), а ізоляція й відокремлення від інших: питання про те, чи подобається вам ваш сусід, більше не є актуальним – тримайтеся від сусідів подалі, і вам просто не трапиться нагода обирати між любов'ю та ненавистю (Bauman, 1998). Індивід, який інтеріоризував ізоляцію як норму, є ідеальним об'єктом соціального контролю: він не потребує зовнішнього примусу, оскільки сам відмовився від солідарності, яка єдина могла б стати основою для спротиву. У цьому й полягає завершення трансформації, про яку йшлося вище: тілесна дисципліна солдата XVII століття вимагала постійного нагляду, тоді як поведінкова покірність споживача XXI століття відтворює себе сама. Політичним елітам залишається лише підтримувати інфраструктуру, яка робить таку покірність раціональною індивідуальною стратегією, і саме тому інтерес до поширення соціального контролю є для них не ідеологічною позицією, а структурною необхідністю.

Модулярна концепція Мішеля Фуко як методологічна рамка

Пояснювальний потенціал цієї тези розкривається насамперед через звернення до модулярної концепції Мішеля Фуко – блискучого аналізу природи, сутності та часових меж модуляцій соціального контролю, які послідовно змінювали одна одну, починаючи з античності і завершуючи двадцятим століттям. У центрі цієї концепції перебуває ключове для розуміння сучасних в'язничних систем питання: чому саме ув'язнення, попри всі властиві йому проблеми та недоліки, попри те, що сам Фуко визначав його як найбільш жахливе з можливих вирішень проблеми злочинності, все ж утвердилося як домінуючий соціальний інститут і продовжує розширюватися.

Відповідь, яку пропонує фукіанський аналіз, полягає в тому, що ув'язнення слід досліджувати не крізь призму формально-юридичних категорій – закону, покарання, цілей покарання, виправлення, ресоціалізації, гуманізму, – а крізь призму зацікавленості політичних еліт у тому, щоб ув'язнення існувало саме в такій формі, в якій воно існує сьогодні: як інструмент безперервного соціального контролю, який має тенденцію до постійного розширення за різними векторами. В'язниця позбавляється в цьому аналізі свого традиційного формально-юридичного вихолощення; вона постає не як нейтральний механізм реалізації правосуддя, а як соціальний інститут, функціонально вбудований у систему відтворення й посилення влади.

З цієї методологічної позиції випливає ключовий висновок: те, що прийнято називати неналежним поведінням і що подекуди набуває форми катування – явище, за яке сучасні держави зазнають демонізації як держави-девіанти, – насправді є лише поверхневим проявом глибшої проблеми. Природою цієї проблеми є не індивідуальна девіантність окремих виконавців і не інституційна недосконалість, а сам соціальний контроль та зацікавленість політичних еліт у його поширенні. Неналежне поведіння постає тут абсолютно побічним, але водночас абсолютно природним наслідком функціонування соціального контролю як такого. Ця теза потребує образної конкретизації, здатної унаочнити механізм такого вкорінення неналежного поведіння в тканину сучасної карцерної системи.

«Неналежне поведіння» в контексті трансформації модуляцій соціального контролю

Для того, щоб зрозуміти, чому саме соціальний контроль, а не формально задекларовані цілі покарання, є тим ґрунтом, на якому вкорінюється неналежне поведіння, необхідно звернутися до генеалогії самих модуляцій соціального контролю, послідовна зміна яких визначила сутність сучасного ув'язнення. Відтак проблема, яка аналізується нами, пов'язана з визначенням сутності та особливостей модуляції соціального контролю епохи Постмодерну з урахуванням трансформації попередніх модуляцій соціального контролю, де під *модуляцією соціального контролю* ми пропонуємо розуміти сукупність історично обумовлених ознак, які визначають сутність, мету, функціональне призначення, інституційне забезпечення і репрезентацію контрольних-наглядових практик та пов'язану з ними певну суспільно-економічну формацію.

У гуманітарних науках, які сфокусовані на питаннях соціального контролю та застосуванні соціально-контрольних заходів щодо злочинців та девіантів, багато говориться про «кризу покарання» та про проблеми досяжності цілей покарання, які свого часу набули статусу непохитних аксіом та залишаються такими й понині у пострадянській науці. Саме ця *безґрішна традиційність* розуміння сутності соціального контролю та *непорушність* його формальних цілей, з яких радянське кримінальне право та кримінологія «зліпили» «золотого ідола», призвели до того, що сучасне кримінальне право, засноване на класичній школі, опинилося у глухому куті своєї *дисфункціональності*, намагаючись «прикритися» такими зовнішніми проявами «кризи покарання», як тривале й стабільне переповнення в'язниць, недостатність фінансування органів системи кримінальної юстиції, високий рівень рецидиву та низька якість соціальної роботи зі злочинцями, а головне – тотальна криза «реабілітаційного ідеалу».

Досліджуючи особливості трансформації сутності соціального контролю у країнах Європи та беручи до уваги ідеї Руше та Кіркгайма («*Punishment and Social Structure*», 1939), присвячені економічній обумовленості форм та методів соціального контролю, Фуко сформулював вельми цікаву конструкцію у вигляді трьох послідовних модуляцій європейських соціально-контрольних пенальних практик, визначивши, що для кожної модуляції є характерним певний закон кримінального права і кореспондуюча цьому закону реакція.

Перша модуляція

Першу модуляцію соціального контролю Фуко визначив як «*бінарний код законності*». У межах цієї модуляції елементарний закон кримінального права, сформульований як заборона «*не вкради*» або «*не вбий*», супроводжувався традиційними як на той час покараннями у вигляді смертної кари, вигнання, тілесних покарань або штрафу.

Ця модуляція, дещо «розбавлена» певною кількістю видів страт та інших покарань, спрямованих переважно на тіло злочинця, характеризувала європейську пенальність до кінця XVIII століття.

Саме *театральність*, на яку постійно вказував М. Фуко, червоною ниткою проходить крізь першу модуляцію соціального контролю. Сказати, що середньовічні капітальні та тілесні покарання були театром, – це майже нічого не сказати. Чого, наприклад, варта римська *roena cullei*, і, мабуть, більшої театральності ще потрібно пошукати. Нагадаємо, що це покарання полягало в зашиванні злочинця до шкіряного мішка разом із живими змією, мавпою, півнем і собакою з подальшим втопленням мішка у водоймі. Покарання було *відверто символічним*: злочинець, який піддавався *roena cullei*, уподібнювався відповідним тваринам. Під впливом рецепції римського права в часи Середньовіччя *roena cullei* була засвоєна в європейських країнах. Так, у французькому зводі звичаєвого права «*Livres de Justice et de Plet*» (1260) йдеться про «покарання в мішку з півнем, собакою та змією». Покарання застосовувалося у рідкісних випадках аж до XVIII століття, коли класична школа з думками Чезаре Беккарія вже майже стукала в двері європейського кримінального права.

Аналогічний приклад можна навести і у випадку з покаранням у вигляді віддання на розтерзання хижим тваринам. Воно здебільшого асоціюється із Давнім Римом, проте це покарання широко використовувалося в Європі навіть у XIV столітті (Перуджа, Рим, Флоренція).

Навіть «великий гуманіст» Томмазо Кампанелла у своїй утопії «*Місто Сонця*» (1602), напевне, сумував за такою театральністю, тому й пропонував застосування покарання у вигляді публічного кидання злочинців на поживу хижим тваринам: «Той, хто не виконав наказ, кидається на поживу диким звірам; при цьому йому вручається кийок, і, якщо він переможе оточуючих його левів і ведмедів, що майже неможливо, то отримує помилування» (Yagunov, 2013b: 218–227). Театральність проявляється також в тому, що у «*Місті сонця*» смертна кара виконується лише «руками народу, який закидає засудженого камінням, де перших ударів завдають обвинувач і свідки. Катів та лікторів у них немає, щоб не оскверняти державу». «Деяким надається право самим позбавляти себе життя: тоді вони обкладають себе мішечками з порохом і, підпаливши їх, згоряють, причому присутні заохочують їх померти гідно» (Yagunov, 2013b: 218–227). Водночас у «*Місті сонця*» в'язниць немає, крім «*веж для ув'язнення бунтівних ворогів*».

У вітчизняній літературі середньовічні катування нерідко уявляються як необмежене, свавільне та хаотичне завдання девіанту або злочинцеві нелюдського болю. Проте катування як засіб отримання доказів та як покарання – це *деталізована письмова процедура*, адже концентрація фізичного болю прямо залежала від звинувачень та ступеня вини.

Приклад можна знайти у *Malleus Maleficarum* 1486 року: «Перед початком катувань обвинувачений роздягається. Якщо це жінка, то вона роздягається надійними поважними жінками. Це робиться для того, щоб дослідити, чи не вшито в її вбрання якогось знаряддя відьом, як це ними часто чиниться за намовлянням біса, коли вони користуються членами тіла нехрещеного хлопчика. Доки знаряддя катування готуються до дії, суддя від свого імені та від імені інших шанованих мужів і захисників віри знову пропонує обвинуваченій добровільно зізнатися. Якщо вона упирається, то її передають катам, які починають *процедуру катування*. На прохання будь-кого з присутніх катування на певний час припиняють, і обвинувачену знову переконують сказати правду. При цьому їй обіцяють, що вона не буде піддана смертній карі, якщо зізнається. Під час катувань їй ставлять запитання щодо тих проступків, за які її піддають катуванням. Спочатку ставлять

запитання, що стосуються найдрібніших проступків, адже відьми швидше зізнаються в них, ніж у тяжких злочинах. Допит під тортурами записується нотаріусом» (Kramer & Sprenger, 2020).

Суддя був зобов'язаний «взяти до відома, що якщо відьма зізналася, її переводять до іншого приміщення для того, щоб суддя міг відібрати у неї свідчення, що підсумовують її зізнання» (Kramer & Sprenger, 2020). «Якщо той, кого катують помірковано, продовжує мовчати, то перед ним розкладають інші знаряддя тортур, і його попереджають, що їх застосують до нього, якщо він не скаже правди. Якщо він і після цього упирається, то за його присутності зачитується вирок про продовження допиту під тортурами на другий або на третій день. Тут може йтися тільки про продовження катувань, а не про повторення їх, оскільки катування не можуть бути повторюваними, якщо немає в наявності нових доказів. Вирок про продовження допиту під тортурами говорить: «Ми, зазначений вище суддя» і т.д. «призначаємо тобі, такому-то, продовження допиту під тортурами на такий-то день, щоб правду було виголошено з твоїх власних вуст». Весь перебіг такого допиту записується нотаріусом у протокол. Нехай суддя та інші до початку продовження застосування катувань намагаються переконати обвинуваченого у необхідності сказати правду» (Kramer & Sprenger, 2020).

До речі, нормативне положення про тих, кого «катують помірковано» і які «продовжують мовчати», і перед ними «розкладають інші знаряддя тортур, і попереджають, що їх застосують» до них, якщо вони «не скажуть правди», знайшло своє блискуче відображення у кінострічці «Хоробре Серце», де суддя театральнo відкидає оксамит з інструментів тортур перед Вільямом Воллесом. Насправді *театральності* у цій сцені мало. Більше у цій сцені саме *процесуальності*, яка віддає данину історичним реаліям.

З іншого боку, театральності у середньовічних катуваннях також не бракувало, хоча відділити театральність від формального кримінального процесу важко: «Нехай ніхто не вважатиме за забобони те, що відьму вводять до камери суду задом наперед. Допит відьом найкраще проводити в дні великих свят – у той час, коли в церкві відбувається богослужіння. Треба запропонувати тим, хто молиться, просити про послання Божої допомоги. Далі, треба надіти на шию відьмі ті освячені речі, які були нами вказані вище, а також і написані на папері сім слів, вимовлених Христом на хресті. Досвід показав, що ці речі дуже заважають відьмі діяти. Їй дається потім питво натщесерце. Не припиняючи умовлянь, відьму піднімають тоді з землі на дибах, а потім, поки застосовуються тортури, їй читають показання свідків із зазначенням їхніх імен. При цьому суддя додає: «Ось бачиш, твої злочини доводяться свідками!»» (Kramer & Sprenger, 2020).

Цікавим є те, що сучасна формула «ув'язнення як останній захід у переліку запобіжних заходів» не є новою. «Останній захід» був присутнім у кожній модуляції, зважаючи на те, що було «останнім заходом» – катування або попереднє ув'язнення. Так само як сучасний суддя повинен не поспішати із застосуванням ув'язнення як запобіжного заходу, середньовічний суддя мав «не поспішати з застосуванням катувань, адже допит під тортурами слід застосовувати лише у таких випадках, коли всі інші заходи не привели до бажаних наслідків» (Kramer & Sprenger, 2020). А до «останнього заходу» суддя мав «пускати в хід різні способи впливу, включаючи хитрощі, пропонуючи друзям обвинуваченого схилити його до визнання вини у злочині та прагнучи отримати його добровільні викривальні свідчення» (Kramer & Sprenger, 2020). Зважаючи на це, під час тортур судді треба було «діяти з найбільшим умінням і звертати багато уваги на властивості катованого» (Kramer & Sprenger, 2020). Відтак у процесі, коли кати готували знаряддя тортур, єпископ або суддя мав «продовжувати вмовляти обвинуваченого, щоб викликати його на добровільні зізнання; водночас вони могли обіцяти йому збереження життя»

(Kramer & Sprenger, 2020). «Якщо тортури не примусили обвинуваченого до зізнань, то суддя одразу ж призначає продовження тортур на другий або третій день. Якщо і наступні тортури не призводили до зізнання обвинуваченого, його можна було звільнити. Якщо ж він зізнавався і просив церкву про прощення, то він вважався викритим єретиком і підлягав передачі до рук світської влади» (Kramer & Sprenger, 2020).

Час втілення першої модуляції соціального контролю – «бінарного коду законності» – визначити важко. Так, Фуко прямо вказує, що система законності – це «архаїчний апарат кримінального права, який заявляє про себе, починаючи з Середньовіччя та закінчуючи XVII – XVIII ст. ст.» (Foucault, 2011: 20). Проте ми гадаємо, що більш важливим є час завершення панування цієї модуляції. Перехід від «покарань тіла» до «покарань душі» в Європі розпочався з 1750-х років та завершився на початку XIX століття, коли вже ідея *пенітенції* – морально-релігійного виправлення – триумфально крокувала Європою та Америкою.

Класичний погляд на такий триумф пов'язується з тим, що «після незалежності від Британії та «королівської» модальності покарання суворі кальвіністи, ліберальні квакери, звичайні робітники, ремісники, купці, фермери та правознавці щиро обговорювали значення справді християнської та республіканської пенальної практики. Ранні республіканські зусилля, спрямовані на встановлення такої практики, врешті-решт призвели до заснування «домів каяття» та системи покарань, заснованих на каятті» (McLennan, 2008).

Тим часом зображений вище «перехід» навіть не очікував, що триумф невдовзі перетвориться на фарс, а головне – не помічав наближення до цього фарсу. А поки що на той час на порядку денному перебували філантропічна діяльність Джона Говарда, прийняття в Англії Пенітенціарного акту 1779 року, створення перших насправді пенітенціарних установ в США, перші кроки на шляху практичного втілення сучасної концепції пробації (Англія, 1820), що в своїй сукупності створило яскраву та видовищну *ширму гуманізації* (Yagunov, 2013b: 218–227).

Щодо завершення першої модуляції соціального контролю, то треба віддати слово Фуко, який в іншій своїй фундаментальній праці «Наглядати й карати» точно зобразив цей аспект проблематики: «*Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. ст., незважаючи на окремі яскраві спалахи, похмуре каральне свято починає згасати*» (Foucault, 1999: 14).

Каральні практики поступово перестають бути театралізованим видовищем. Публічні страти сприймаються як вогнище, де знову спалахує насильство. Проте, незважаючи на це, вони все одно спалахують. Можна згадати відому публічну страту Робера-Франсуа Дам'єна четвертуванням (28 березня 1757 року), яку згадує Фуко одразу ж на початку свого фундаментального дослідження «Наглядати й карати». Наголосимо, що четвертування не застосовувалося на той момент у Франції вже понад сто років, а тому відповідна процедура була спеціально відновлена катями з відомої катівської династії Сансонів за старовинними манускриптами. І це – за декілька років до публікації у 1764 році Чезаре Беккарія свого фундаментального твору «*Dei delitti e delle pene*» (Beccaria, 2020). Тому подібне насильство вже не сприймається західним суспільством, яке вже з нетерпінням очікує іншої вистави – вистави «гуманізації».

Крім того, чого лише варті гравюри видатного італійського архітектора, «батька» «паперової» архітектури Джованні Баттісти Піранезі (1720-1778), у творчості якого важливе місце посідає серія гравюр «Фантастичні зображення в'язниць», більш відома як просто «В'язниці».

«В'язниці» у гравюрах Піранезі – це похмурі своїми розмірами та відсутністю логіки архітектурні споруди, що лякають, із загадковими таємничими просторами та незрозумілим

призначенням сходів та спіралеподібних містків, абсолютно нефункціональними коридорами, вежами, драбинами, мотузками, переходами, блоками та ланцюгами. Міць кам'яних конструкцій і металевих огорож пригнічує. *Нульова функціональність, максимальна театралізованість*. Ще не друга модуляція, проте вже і не перша. *Театральність* – поки що на першому місці, але ця театральність тисне на душу, проте не знищує тіло (Yagunov, 2013b: 218–227). Стіни є настільки високими, що лише їхня висота демонструє тотальну перемогу держави над людиною. І водночас постає питання: з якою метою формується цей тиск? Товсті стіни, ланцюги, люди у темному одязі, дивні темні й таємничі сходи, що не можуть не лякати, – усе це містить образи *модальності бінарного закону* та не приховує романтичної туги за каральними техніками Середньовіччя. Проте водночас високі стелі та більші обсяги повітря демонструють зародження нової модуляції. Навіть за хаосом стін та тіней проєктів Піранезі вбачаються проблиски *дисциплінарних технік*, контури того, що згодом з легкої руки Беккарія отримає назву «*класична школа кримінального права*» (Yagunov, 2013b: 218–227).

То був час, коли в Європі та Північній Америці вся економія покарання «була перетворена» (Chui & Nellis, 2003: 13). Зазначений період Фуко визначив як «час великих «скандалів» в традиційному правосудді, час незліченних реформаторських проєктів. Час нової теорії закону та злочину, нового морального або політичного обґрунтування *права карати*. Час скасування старих приписів та зникнення старих кодексів. Час створення «сучасних» кодексів: Росія (1769), Пруссія (1780), Пенсильванія і Тоскана (1786), Австрія (1788), Франція (1791, 1808, 1810)».

Подібних прикладів можна навести безліч, проте в контексті нашого дослідження необхідно додати, що, навіть наближаючись до завершення першої модуляції, каральні практики, за слушною думкою Фуко, стали «*стриманими*». Таврування скасовується в Англії (1834) та Франції (1832). Лише батіг та різки застосовуються в окремих системах (Росія, Англія, Пруссія). Як ще один приклад можна навести вирок російським декабристам у 1826 році, коли Верховний кримінальний суд Російської імперії замінив декабристам четвертування смертною карою у вигляді повішення, що було останнім вироком до четвертування в імперській історії. Все це знаменує остаточне завершення епохи панування модуляції бінарної законності. Саме цей період відповідає початку другої модуляції – *модуляції дисципліни*.

Фуко пояснює причини переходу від законності до дисципліни через те, що влада, для якої суверенітет був модальністю, виявилася недостатньою для управління економікою і політичними процесами в суспільстві, що переживає демографічний вибух та індустріалізацію. Від старої механіки *влади суверена* занадто багато приховувалося одночасно знизу і зверху, на рівні деталей і на рівні маси. З метою вловити деталі здійснили перше перетворення: *пристосування механізмів влади до індивідуального тіла, що супроводжувалося наглядом та дресируванням*, – це була дисципліна. Звичайно, це було пристосування більш легке, найзручніше для реалізації. Ось чому воно здійснюється дуже рано – з XVII століття до початку XVIII століття – на локальному рівні, в інтуїтивних, емпіричних, часткових формах і в обмежених рамках інститутів, таких як школа, шпиталь, казарма, майстерня тощо (Foucault, 2005: 263).

Лише згодом, наприкінці XVIII століття, здійснюється інше перетворення, що відноситься до глобальних феноменів, до населення, до біологічних або біосоціологічних процесів, що стосуються людських мас (Foucault, 2005: 263). Це перетворення, у свою чергу, вимагало створення складних органів координації та централізації.

Друга модуляція

Друга модуляція соціального контролю – це ті самі «не вкради» та «не вбий», які формують відповідну систему контрольно-наглядових та пунітивних реакцій соціального контролю. Проте ці покарання представлені не лише як одиночні акти, вони пов'язані із певними *прогностичними техніками*, які дозволяють заздалегідь, до того, як злочинець вчинив крадіжку, визначити, чи готовий він її вчинити. З іншого боку, реакція на злочин буде вже представлена не демонстративними каральними актами, а *ув'язненням* (або, краще, практикою ув'язнення), яке позиціонує себе як «виправне» (Yagunov, 2013b: 218–227).

Фуко виокремлює три інструменти другої (дисциплінарної) модуляції.

Перший інструмент – це *ієрархічні спостереження*, або здатність чиновників спостерігати усе, що вони контролюють, одним пильним поглядом. Фуко наголошує: «На що спрямована нова технологія влади, біополітика людського роду, біовлада, що перебуває на шляху до встановлення? ... Мається на увазі сукупність процесів, що охоплює пропорцію народжень і смертей, рівень відтворення, зростання населення тощо. Саме ці процеси народжуваності, смертності, тривалості життя в зв'язку з усім комплексом економічних і політичних проблем становили в другій половині XVIII століття перші об'єкти знання і перші об'єкти контролю з боку біополітики» (Foucault, 2005: 257).

Другий інструмент – це здатність виносити «*нормалізуючі вирок*» та карати тих, хто порушує соціальні норми. Так, людину можуть негативно оцінити і покарати в категоріях часу (за запізнення), діяльності (за неухважність) і поведінки (за невічливість).

Третій інструмент – це *використання досліджень* для спостереження за людьми і винесення щодо них «нормалізуючих вироків» (Ritzer, 2002).

Дисциплінарний механізм відтворює у собі якісно нового девіанта, який відчуває на собі, крім закону та судового рішення, цілий ряд медичних та психологічних *технік*, які створюють каркас процедур діагностики, класифікації та обробки. У системі координат дисциплінарної модуляції соціального контролю девіант підпадає під дію серії процедур, спрямованих на його трансформацію, які сьогодні ми називаємо «*пенітенціарними техніками*», які, в свою чергу, засновані на традиційних та добре знайомих нам «*засадах виправлення*» (режим, обов'язкова праця, освіта, моральне виховання).

Соціальна відстань між *бінарним кодом законності* та *дисциплінарним механізмом* – безмежна, незважаючи на те, що їх розділяє менше століття: «Публічна страта та в'язничний розпорядок дня. Вони не карають за однакові злочини, не виконують покарання щодо злочинців одного типу. Кожне з них відображає певний стиль покарання».

У другій половині XIX століття ми можемо спостерігати, як покарання, продовжуючи цю фундаментальну тезу Фуко, стало ще більш «стриманим», де вже не йшлося про видовищні суворі покарання. Ба більше, не йшлося навіть про закриті та приховані суворі покарання на кшталт смертної кари, сама думка про презентацію якої суперечила природним законам другої модуляції, доказом чого може служити кількість вироків до смертної кари та реальне виконання відповідних вироків.

Третя модуляція

Третя модуляція, початок якої можна віднести до початку XX століття, – це «*пристрій безпеки*». Вона пов'язується з пошуком відповідей на питання, кількість та якість яких перевищили спроможності другої модуляції. «*Які покарання ми повинні застосовувати?*» – це перше питання, яке ставиться в контексті формулювання засад третьої модуляції. Проте це питання визначається вже не бажанням виправити злочинця (нехай навіть формальним або задекларованим), а необхідністю знайти відповідь, скільки їх виконання *коштуватиме* суспільству. Втілення соціально-контрольних практик завжди було політичною сферою, проте той рівень *політизації* соціального контролю, яким почала

характеризуватися пенальністю з початку 1970-х років, годі й порівнювати з попередніми модуляціями.

Головним для *безпекової модуляції* соціального контролю є те, що питання «виправлення» або «реформації» злочинця не стоять на порядку денному, хоча не можна не визнати, що і за третьою модуляцією тягнеться шлейф *реабілітаційного ідеалізму*. Проте реабілітаційна парадигма вичерпала себе, а Роберт Мартінсон, його колеги та послідовники завдали на початку 1970-х років їй такого нищівного удару, від якого реабілітаційна парадигма так і не оговталася (Yagunov, 2010a: 28–30). Питання стосовно того, чи не повернеться злочинець до злочинної діяльності після застосування кримінально-правових заходів, є актуальним не через можливість забезпечити реформу (ресоціалізацію, реабілітацію, моральне відновлення) злочинця, а через *економічну вартість* таких зусиль для «чесних платників податків».

Саме у межах *безпекової модуляції* було остаточно сформовано сучасну *економічну кримінологію*, яка поставила до того часу невідомі питання. Які середні показники злочинності? Коли змінюються ці показники? Скільки збитків спричиняє злочинність? Що є більш витратним: постійна боротьба зі злочинністю чи разові акції? А головне – це зовсім інша група питань *виключно політичного спрямування*. Коли злочинця заарештовано, то чи доцільно його карати? А скільки буде коштувати «чесним платникам податків» його покарання? А чи дійсно ми можемо взагалі виправити злочинця? А скільки це буде коштувати «чесним платникам податків»? Чи існує небезпека повернення злочинця до злочинної діяльності? (Foucault, 2010: 67).

У рамках третьої модуляції ще більше актуалізується така теза: «Переглядаючи проблему правової реформи кінця XVIII століття, ми виявляємо, що питання, поставлене реформаторами, було насправді питанням *політичної економії* в тому розумінні, що йшлося про *економічний аналіз ...*, про *політику* або про *здійснення влади в економічному стилі*» (Foucault, 2010: 311).

«Тому, – наголошує Фуко, – ... з'явилися схематичні міркування про *вартість злочинності*: скільки це буде коштувати країні або принаймні місту, якщо злочинці будуть вчиняти, як забажають; крім того, проблема вартості самої судової практики і судової інституції, такої, як вона функціонує; критика малої ефективності системи покарання: той факт, наприклад, що страта або транспортація не мають скільки-небудь відчутного впливу на зниження ціни злочинності (наскільки її могли оцінити в ту епоху); і нарешті, була економічна сітка, що служила підставою для критики реформаторів XVIII століття» (Foucault, 2010: 312).

Сьогодні відображення безпекової модуляції соціального контролю можна знайти скрізь. Скільки коштуватиме реалізація тієї чи іншої стратегії соціального контролю для платників податків? Наскільки ця політика соціального контролю буде «*створювати найкращу цінність для грошей платників податків*»? Усі ці питання вже тривалий час стоять на першому місці в статутних документах усіх сучасних в'язничних служб та служб пробації, органів поліції та інших елементів національних систем кримінальної юстиції. У контексті кризи реабілітаційного ідеалу сутність цього відображення третьої (безпекової) модуляції можна відобразити за допомогою висловлення Мартінсона: «*Якщо ми не можемо нічого вдіяти зі злочинцем щодо знищення рецидивного потенціалу його поведінки, ми повинні принаймні робити це максимально дешево*» (Yagunov, 2010a: 28–30).

Отже, проблематика *ризиків*, про яку далекоглядно говорив Фуко наприкінці 1970-х, вже за 30 років постала у вигляді «*менеджменту ризиків вчинення рецидивних злочинів та спричинення суттєвої шкоди*», що служить політично-концептуальним підґрунтям діяльності сучасних служб пробації та в'язниць (Yagunov, 2012: 139–173).

Отже, відповідно до модуляційної класифікації Фуко, перша модуляція соціального контролю відповідає поняттю «код законності» з бінарним розподілом на «законне» та «незаконне», де основною категорією є *покарання*. У процесі переходу до другої модуляції соціального контролю каральні практики починають включати статистичні, медичні та психологічні техніки, які забезпечують існування процедур контролю та «опрацювання» індивідів, внаслідок чого в основі другої модуляції лежить «дисциплінарний механізм», де закон діє в системі процедур нагляду та виправлення девіантів. І, нарешті, в основі третьої модуляції соціального контролю лежить «*пристрій безпеки*». «*Убезпечення*», помножене на «*ціну*» та «*вартість*», стало ідеологічною основою третьої модуляції, яка замінила модуляцію кримінального покарання реформаційно-реабілітаційного спрямування. «*Дисциплінарний механізм*» було замінено на «*пристрій безпеки*». Відповідно, Фуко говорить про різні типи *політичного оброблення простору* – суверенітетом, дисциплінарністю та безпекою (Foucault, 2011: 28).

Четверта модуляція

На початку ХХІ століття необхідно ставити на порядок денний питання про зміну природи третьої, «новевропейської» модуляції безпеки та її просторове розширення (Yagunov, 2013a: 117–118). Більш глибокий аналіз сутності третьої (безпекової) модуляції соціального контролю та особливостей сучасного глобалізованого суспільства надає підстави говорити про *четверту модуляцію* соціального контролю, яка відповідає духу суспільства ХХІ століття.

По-перше, третя модуляція соціального контролю, яку Фуко визначав як «сучасна модуляція», була «сучасною» саме станом на період з 1950-х років до середини 1970-х років (власне, коли розроблялася згадана модулярна концепція). На початку нового тисячоліття, беручи до уваги очевидне скорочення часових меж модуляцій соціального контролю, необхідно ставити питання про окреслення контурів нової модуляції. Упродовж більш ніж двохсотрічного домінування класичної школи кара, загальна превенція та реабілітація оточували стверджуваний *раціоналізм злочинця*. Саме на ньому було побудовано європейське *кримінальне право свободи*. Проте сьогодні ми маємо ситуацію, коли «убезпечення суспільства» створило умови для переходу до *кримінального права безпеки*. Тому ХХІ століття об'єктивно вимагає продовження та розширення модулярної концепції Фуко та окреслення нової, четвертої модуляції соціального контролю, у межах якої дискусія не лише про реабілітаційну парадигму, а й про цілі кримінального покарання та інших заходів соціального контролю виглядає більш ніж архаїчно (Yagunov, 2013a: 117–118). Це обумовлює необхідність продовження модулярної концепції Фуко за допомогою того, що ми можемо визначити як *постсучасну модуляцію паноптичного менеджменту ризиків*.

По-друге, хоча загальні контури четвертої модуляції соціального контролю було сформовано у тісних рамках категорії *убезпечення*, більшість питань та проблем, які впливають з сутності модуляції соціального контролю початку ХХІ століття, вже не поміщаються в ці рамки та вимагають *модуляційної автономності*.

По-третє, вторгнення техніки, електроніки, невидимих засобів спостереження та цифрових мереж до суспільної свідомості та соціальних відносин не могло не позначитися на сутності, формах та проявах соціального контролю, який дедалі більше набуває паноптичного характеру та примушує змінюватися категорію свободи.

Особливістю модальності соціального контролю ХХІ століття є те, що соціально-контрольні практики сформовані в умовах знищення їхніх публічних засад. Монополія на «*право карати*», яка донедавна належала державі, виявилася в руках приватних акторів з подальшою тенденцією до поглиблення цього феномену. І проблема полягає в тому, що три

перші модуляції – як би формально або декларативно вони до цього не ставилися – мали на меті зменшення злочинності або встановлення стабільного контролю над злочинністю, причому неважливо, за рахунок чого це відбувалося, – за рахунок театральної жорстокості, спрямованої проти тіла злочинця, морально-релігійної реформації свідомості злочинця, його психолого-психіатричної реабілітації, його соціального включення або інших інструментів й механізмів. Навіть ідея, що *«якщо ми не можемо нічого вдіяти зі злочинцем щодо зменшення рецидивного потенціалу його поведінки, ми повинні принаймні робити це максимально дешево»*, незважаючи на свій крайній прагматизм, все одно переслідувала те, що традиційно аналізується у категоріях соціально орієнтованих ідеалів.

Проте сьогодні можна стверджувати, що модуляція соціального контролю Постмодерну пов'язана з *інкубаторським відтворенням злочинності*. Те намагання *«принаймні «щось» робити зі злочинцями»*, і, за можливості, *«максимально дешево»*, якому *«пристрій безпеки»* з останніх сил намагався надати соціальне *«обличчя»*, так і не змогло втримати рівновагу, похитнувшись у напрямку спрощеної тези про *«максимально дешево»*. Тотальна в'язнична приватизація, що накрила національні в'язничні системи, свідчить про те, що держави вимушено дозволяють приватному елементу перебрати на себе донедавна монопольну державну функцію, де єдиною метою є максимізація прибутків та мінімізація витрат.

Раніше *«злочинця»* намагалися знищити (спочатку без лапок, потім – у лапках). Капітальні та тілесні покарання спрямовувалися на тіло, дисциплінарні – на душу і звички, безпекові – на свободу. Проте усі каральні практики намагалися витіснити *«злочинне»* у силу небажаності дій злочинця та/або його особи як такої. Сьогодні, навпаки, ми спостерігаємо тенденцію, яка вже набула системності та масовості, яка публічно проголошує: *«злочинець»* вже не є маргіналом у соціальних відносинах. Він є відверто *бажаною персоною* для сучасних національних систем кримінальної юстиції (хоча їхня національність вже давно почала *«стиратися»* в силу транснаціоналізації феномену в'язничної приватизації). Сучасні в'язниці – це вже *не*, користуючись термінологією Фуко, *«досконалі та завершені заклади»*. За формою вони ще є такими, проте за змістом – це *інкубатори злочинності*, причому не в силу наявності вже відверто застарілого тавра *«в'язничної субкультури»* або *«університетів кримінальності»*, а в силу економічної корисності для багатьох зацікавлених політичних акторів.

Аналіз трансформації модуляцій соціального контролю свідчить про тенденцію поступового ускладнення кожної наступної модуляції соціального контролю, а відтак – ускладнення статусів *менеджерів* відповідних модуляцій.

Так, від середньовічного ката вимагалось бути високоякісним *експертом тіла та впливу на тіло*, мати відповідні навички та інструменти, які, до речі, коштували значні гроші.

Друга модуляція соціального контролю вимагала *експертів з дисципліни*, що забезпечило масове відтворення релігійних місіонерів, психологів, психіатрів, лікарів, соціальних працівників. Можна згадати, чого варта трансформація моделі офіцера пробації, який *«встиг»* побути і релігійним місіонером, і вихователем моралі у злочинців, і соціальним працівником, і клінічним психологом, і знову соціальним працівником (Yagunov, 2010b: 175–183; Yagunov, 2011a: 198–207).

Для третьої модуляції соціального контролю це вже були *експерти з убезпечення*, де офіцери пробації та в'язничні офіцери стали *«менеджерами ресурсів»* і, нарешті, *«менеджерами ризиків вчинення рецидивних злочинів та ризиків спричинення суттєвої шкоди»*. Недарма Еріх Фромм попереджав, що *«психіатри, психологи та психоаналітики перетворюються на серйозну небезпеку для розвитку людини, а їхні представники*

еволюціонують, стаючи жрецьями нової релігії задоволення, споживання та знеособлення, спеціалістами з маніпулювання, виразниками відстороненості» (Fromm, 2009: 229). У цьому контексті необхідно наголосити на слушності думки К'юрана Мак-Евоя, що у другій половині XX століття соціальна політика щодо дітей стала суттєво залежати від «експертів», що призвело до усунення гегемонії сім'ї, що, у свою чергу, служило однією з передумов занепаду «реабілітаційного ідеалу» (McEvoy, 2003).

Крім того, важливою є не лише трансформація ролі експерта, характерного для тієї чи іншої модуляції соціального контролю, а й *необхідна кількість експертів*, яка так чи інакше пов'язується з кількістю самих злочинців, а також – з їхніми характеристиками та статусами.

Так, ми спостерігаємо збільшення кількості ув'язнених, зростання кількості транснаціональних в'язничних корпорацій та обсягів їхньої діяльності, а також відновлення позитивістських концепцій *«небезпечного злочинця»*. Політики та адміністратори систем кримінальної юстиції вже відкрито заговорили про *«статевих хижаків»* та *«небезпечних осіб»*, і складається враження, що начебто девіантів такого типу раніше взагалі не існувало. Якщо раніше йшлося, умовно кажучи, лише про декілька категорій злочинців, то сьогодні їхня класифікація розширена за рахунок великої кількості *проміжних станів*, причому кожна нова категорія наповнюється новими *«знаннями»* з боку нових *«експертів»*. Замість єдиної групи *«злочинців»* з'явилися *«злочинці»*, *«девіанти»*, *«кривдники»*, *«педофіли»*, *«статеві хижаки»*, *«особи з підозрілою поведінкою»*, *«особи з ненормальною поведінкою»* та інші особи, визначення яких взагалі важко надати за допомогою класичного кримінального права, але яких почали згадувати в нормативно-правових актах сучасних країн, населення яких стало набагато більше перейматися питаннями *«убезпечення суспільства»* (Yagunov, 2011b). Так, можна пригадати небезпеку з боку *«диких нижчих класів»*, про які згадував Секретар юстиції Англії та Уельсу Кеннет Кларк після масових заворушень в Англії у 2011 році (The Guardian, 2011). Причому така небезпека йшла від *«злочинних класів»*, «яких не змінили раніше застосовані покарання» (BBC, 2011). Як наслідок – *більше експертів*, причому експертів особливих.

Все це характеризує саме ту *четверту модуляцію* соціального контролю, про яку, власне, ми і говоримо, яка вже не приховує очевидного факту: для четвертої модуляції ми можемо говорити про *експертів з контрольованого та економічно вигідного відтворення девіантності та злочинності*, які, в свою чергу, набули ознак *товару* з відповідними характеристиками та якостями.

У межах цієї, четвертої, модуляції соціального контролю особливого значення набуває питання про роль тих інституцій, які покликані стримувати найбільш радикальні прояви неналежного поведіння, не торкаючись глибинних причин його відтворення.

Четверта модуляція паноптикону: межі концепту та його відмежування від суміжних теорій

Ідея четвертої модуляції паноптикону, сформульована як *postmodern modulation of panoptic risk management*, потребує попереднього розмежування з низкою вже усталених концепцій. Кожна з цих концепцій – *суспільства контролю* Deleuze, *актуарна юстиція* та *нова пенологія* Feeley і Simon, *дослідження цифрового нагляду*, *наглядний капіталізм* Zuboff, *pre-crime* Zedner, *алгоритмічне врядування* Rouvroy і Berns та Yeung, *неоліберальна пенальність* Wacquant – описує окремий фрагмент трансформації влади. Відмежування, отже, є не формальною вимогою академічної коректності, а способом окреслити саме те, що ці концепції не пояснюють.

Спільний знаменник усіх перелічених підходів полягає у тезі про заміщення: *паноптикон* як архітектура фізичного замикання оголошується історично вичерпаним, а на його місце приходять відкритий контроль, статистичне управління популяціями, розпорошений цифровий нагляд, ринкове передбачення поведінки, превентивні режими або алгоритмічна класифікація.

Проте наша концепція виходить з протилежної емпіричної посилки: *паноптикон не зник*, а пережив кілька модуляцій, зберігаючи свою інституційну серцевину – *легітимне позбавлення свободи*, причому «позбавлення свободи» стосується не лише тотальних інституцій. Четверта, постмодерна модуляція фіксує момент, коли мова ризику, техніка даних і превентивна логіка, запозичені з усіх названих традицій, зливаються з архітектурою тілесного замикання в умовах системного стресу – війни, мобілізації, надзвичайного стану або навіть просто загроз для політичних еліт, навіть якщо останні мають уявний характер. Саме тому вона не є ані продовженням, ані сумою цих концепцій, а їхньою інверсією: ризик-менеджмент без калькуляції, нагляд із тілесним продовженням, превенція без діяння, алгоритм як алібі суверенного рішення. Емпіричним матеріалом для такого розмежування є пострадянська кримінальна юстиція воєнного часу, де ті процеси, які в стабільних ліберальних демократіях описуються як розчинення паноптикону, виявляються його новим ущільненням.

Суспільства контролю Дельоза

Розмежування з концепцією Deleuze є принциповим, і саме воно окреслює новизну запропонованої четвертої модуляції. У «Postscript on the Societies of Control» (1992) Deleuze описує перехід від дисциплінарних суспільств до суспільств контролю як історичну зміну самої логіки влади: закриті інституції (в'язниця, школа, казарма) поступаються місцем відкритому, безперервному, «модуляційному» контролю, а індивід перетворюється на «дивідуума» – набір даних, кодів і паролів.

Одна з ключових тез Deleuze полягає в тому, що дисциплінарне суспільство та властиві йому закриті установи переживають кризу й поступово поступаються місцем безперервним, гнучким і менш помітним формам контролю. Наша концепція виходить з протилежної емпіричної посилки: паноптикон не зник і не був заміщений, а пережив кілька модуляцій, зберігаючи свою інституційну серцевину – *легітимне позбавлення волі та експертну класифікацію тіл і поведінки*. Чого варте лише постійне зростання кількості ув'язнених в світі, яке відбувається не замість, а паралельно зі зростанням кількості клієнтів пробації та служб умовно-дострокового звільнення, а також осіб, включених до різноманітних реєстрів «небезпечних осіб»: замість задекларованого Deleuze розчинення замкненої інституції у відкритому просторі контролю ми спостерігаємо накопичення шарів, коли в'язничний паноптикон не поступається місцем тонкому, проникному, м'якому контролю, а доповнюється ним, і дисциплінарне замикання та безперервний позаінституційний нагляд функціонують як взаємопов'язані елементи єдиної системи, у якій новітні технології контролю розширюють, а не витісняють її карцеральне ядро.

Друга відмінність стосується *предмета аналізу*. Deleuze торкається кримінальної юстиції лише ескізно – через образ в'язниці, замінні покарання та електронний моніторинг, – але не перетворює пенальну систему на самостійний предмет емпіричного аналізу. Наша концепція *postmodern modulation of panoptic risk management*, навпаки, локалізована саме в пенальній системі та побудована на емпіричному матеріалі: статистиці злочинності та соціального контролю, практиці досудового тримання під вартою, кримінального провадження воєнного часу, примусової мобілізації під час війни. Ідеться не про метафору «суспільства контролю», а про операціоналізовану модель того, як паноптична інституція

перепрограмує себе через мову ризику, актуарні шкали, пробаційні інструменти оцінки та алгоритмічні бази даних, не відмовляючись при цьому від фізичного ув'язнення.

Третя відмінність – у концептуальному вузлі «ризик». У Deleuze поняття ризику не актуалізоване; його «модуляція» є метафорою безперервної зміни форми контролю, а не технікою управління. Наша четверта модуляція спирається на традицію *актуарної юстиції* (Feeley & Simon, 1992) та *governmentality studies* (O'Malley, 1992; Garland, 2001), але виходить за їхні межі: постмодерна модуляція означає не просто поширення актуарної логіки, а її злиття з паноптичною архітектурою в умовах системного стресу – війни, мобілізації, надзвичайного стану, міграційної кризи, панічного страху перед злочинністю. Ризик тут перестає бути інструментом мінімізації шкоди й перетворюється на універсальну підставу для розширення дискреції влади, за якої ув'язнення виправдовується не вчиненим діянням, а конструйованою небезпекою.

Нарешті, четверта модуляція має іншу історичну траєкторію. Deleuze мислить лінійно (суверенітет – дисципліна – контроль), тоді як наша модель є генеалогічною і кумулятивною: кожна наступна модуляція паноптикону не скасовує попередню, а нашаровується на неї. Саме тому запропонована концепція здатна пояснити те, чого не пояснює Deleuze: чому в умовах цифрового контролю кількість ув'язнених і сфера примусового замикання не скорочуються, а навпаки, зростають, і чому «суспільство контролю» на практиці виявляється карцерним суспільством з оновленою мовою легітимації.

Отже, запропонована нами четверта модуляція не заперечує діагнозу Дельоза щодо виникнення безперервних, цифрових і позаінституційних механізмів контролю, а переглядає його переважно заміну історичну логіку. Дисциплінарно-інституційне замикання не зникає під тиском модуляційного контролю: воно з'єднується з електронним моніторингом, актуарними класифікаціями, пробаційним наглядом, реєстрами та алгоритмічними базами даних. Тому йдеться не про перехід від паноптикону до суспільства контролю, а про формування кумулятивної карцерально-контрольної системи, у якій суверенні, дисциплінарні, актуарні та цифрові механізми діють одночасно. Четверта модуляція пояснює не зникнення в'язниці, а її перепрограмування: новітні технології не демонтують карцеральне ядро, а розширюють його просторові межі, інформаційні можливості та підстави для превентивного втручання.

Actuarial justice

Розмежування з *actuarial justice* є не менш важливим, оскільки саме ця концепція найближча до запропонованої четвертої модуляції. Feeley & Simon (1992, 1994) описали «нову пенологію» як зміщення від індивідуалізованої, дисциплінарної та реабілітаційної логіки покарання до управління агрегованими популяціями ризику: правопорушник перестає бути суб'єктом виправлення і стає одиницею статистичного розподілу, тоді як метою системи стають ефективне сортування, класифікація та нейтралізація категорій, визначених як *небезпечні*. Ця модель описує передусім технократичну раціоналізацію пізньомодерної пенальної системи у відносно стабільному інституційному середовищі, де зберігається управлінська претензія на калькульованість, емпіричну обґрунтованість та ефективність. Наша концепція *postmodern modulation of panoptic risk management* інтерпретує актуарну юстицію як третю модуляцію паноптикону, але розглядає її не як кінцевий стан, а як стадію, логіка якої деформується в умовах системного стресу.

Принципова відмінність полягає у природі ризику. В актуарній юстиції ризик постає як калькульований, імовірнісний і, принаймні номінально, емпірично обґрунтований: він спирається на статистичні інструменти оцінювання, класифікаційні шкали та претензію на

об'єктивність (Harcourt, 2007; Hannah-Moffat, 2013). Постмодерна модуляція фіксує не повне зникнення калькульованості, а її політичну деформацію. Ризик перетворюється на риторичний і політичний конструкт, який зберігає актуарну форму – шкали, бази даних і «профілі», – але набуває псевдоактуарного змісту: підставою примусу стає не емпірично обчислена ймовірність, а політично декларована небезпека – ворога, «хижака», дезертира, «ухилянта», нелояльного до влади або «ненадійного» для політичних еліт. За такого режиму ризик-менеджмент уже не стільки мінімізує невизначеність, скільки відтворює та інструменталізує її, оскільки сама невизначеність стає ресурсом владної дискреції.

Інша принципова відмінність полягає у структурному та емпіричному контексті. Актуарна юстиція виникла як діагноз американської пенальної системи 1980–1990-х років і згодом була екстрапольована на європейські юрисдикції як тенденція, що співіснує з реабілітаційними, правовими та правозахисними протипадами (Garland, 2001; O'Malley, 2010). Наша концепція ґрунтується на емпіричному матеріалі пострадянської кримінальної юстиції в умовах повномасштабної війни та інституційного стрес-тесту, коли такі протипади послаблюються, вибірково нейтралізуються або фактично призупиняються. Саме за цих умов виявляється трансформація, якої класична модель актуарної юстиції не передбачала: паноптикон не розчиняється у статистичному управлінні популяціями, а повертається у формі тілесного замикання, примусової локалізації та прямого інституційного контролю, запозичуючи в актуарній юстиції її класифікаційну мову та зовнішні атрибути раціональності. Політична номінація суб'єкта як небезпечного замінює емпіричне обчислення ризику, тоді як бази даних, профілі та шкали виконують уже не пізнавальну, а *легітимаційну* функцію. Четверта модуляція, отже, є не лінійним продовженням актуарної юстиції, а її постмодерною політичною інверсією: псевдоактуарним управлінням без емпіричної калькуляції, класифікацією без верифікованих критеріїв і паноптиконом без обіцянки дисциплінарного виправлення.

New penology

Нашу концепцію треба чітко відмежувати від *new penology*. У літературі актуарну юстицію і нову пенологію часто вживають як синоніми, хоча Feeley & Simon (1992) їх розрізняли: нова пенологія – це стратегія, а актуарна юстиція – техніка, якою цю стратегію втілюють.

Нова пенологія означає, що пенальна система змінила свою мову, свої цілі й тих, з ким вона працює. Раніше вона зосереджувалася на окремій людині: її вині, покаранні та виправленні. Тепер її завдання – керувати небезпечними групами населення. Людину більше не оцінюють індивідуально, як це робить клінічний діагноз, а відносять до певної групи. Рецидив теж перестав бути мірилом того, що система не впоралася. Натомість систему оцінюють за її внутрішніми показниками: навантаженням, заповнюваністю установ, контролем над «потокком» людей. Актуарні інструменти в цій схемі – лише технічний засіб, який обслуговує стратегію.

Наша концепція постмодерної модуляції паноптичного ризик-менеджменту приймає цей поділ на стратегію і техніку. Водночас вона показує, що в умовах системного стресу новопенологічна стратегія втрачає власний зміст. Її серцевиною була управлінська раціональність. Тепер її місце займає політична раціональність *перманентного надзвичайного стану*. За такої раціональності «ефективність» системи вимірюють уже не тим, наскільки добре вона справляється зі своїм навантаженням, а тим, наскільки слухняно вона виконує волю політичної влади.

Друга відмінність стосується статусу дисципліни. Нова пенологія, як і суспільство контролю у Deleuze, побудована на тезі про занепад дисциплінарного проєкту: система

відмовляється від амбіції змінювати індивіда і обмежується його розміщенням, сегregaцією та моніторингом (Simon, 1993; Garland, 2001). Критики справедливо зауважували, що ця відмова ніколи не була повною і що реабілітаційні, каральні та управлінські логіки співіснують у гібридних формах (Cheliotis, 2006; Hannah-Moffat, 2005; Lynch, 1998). Четверта модуляція робить наступний крок: вона показує, що за умов війни, мобілізації або міграційної кризи дисциплінарна функція повертається, але вже не як виправлення, а як примусова нормалізація тіл під потреби владних політичних еліт – через мобілізаційні центри, військове або міграційне тримання, «бусифікацію», дисциплінарну владу командира тощо. Паноптикон перестає бути лише сховищем для «непридатних» популяцій, як у новій пенології, і знову стає механізмом виробництва придатних – але придатних лише умовно, назавжди затаврованих як «ті, що становлять ризик». Категорія ризику, отже, не зникає, а – навпаки – нашаровується на дисциплінарну форму: тіло використовується, проте ніколи не визнається нормалізованим остаточно. Це не повернення до фукіанської дисципліни, а її постмодерна симуляція: дисциплінарна форма без дисциплінарного змісту, примус без педагогіки.

Третя відмінність – у нормативних та історичних межах. Нова пенологія була діагнозом деполітизованої, технократичної системи, у якій моральний дискурс про злочин витісняється мовою менеджменту, а публічна політика делегується *експертам* (Feeley & Simon, 1992; O'Malley, 1992). Постмодерна модуляція описує зворотний рух – задекларовану реполітизацію пенального поля, за якої мова менеджменту зберігається як фасад, а реальним оператором стає рішення політичних еліт про ворога, небезпечного девіанта, людину з ризиками, «хижака», зрадника чи ухильця (Agamben, 2005). Саме тому наша модель не є ані «новою новою пенологією», ані запереченням Feeley & Simon: вона фіксує момент, коли новопенологічна стратегія, вичерпавши свій управлінський потенціал, глибоко інкорпорується до паноптичної архітектури як один із шарів легітимації поряд з дисциплінарною та суверенною. Емпіричний матеріал пострадянської кримінальної юстиції воєнного часу дозволяє побачити те, що американська генеалогія нової пенології не могла передбачити: паноптикон не «розчиняється» в менеджменті популяцій, а поглинає його.

Digital surveillance

Розмежування з дослідженнями цифрового нагляду є необхідним, оскільки саме тут найлегше сплутати нашу четверту модуляцію з уже усталеними діагнозами «постпаноптичної» епохи. *Surveillance Studies* від Lyon (2001, 2018) до Haggerty та Ericson (2000) виходять з тези, що цифрові технології розпорошують нагляд поза межі закритих інституцій: він стає мережевим, децентралізованим, ризоматичним, а індивід перетворюється на «*data double*» – інформаційний профіль, зібраний з фрагментів у різних базах даних. У найбільш радикальних версіях (Bauman & Lyon, 2013; Zuboff, 2019) паноптикон оголошується застарілою метафорою, а на його місце приходять «рідкий нагляд», *synopticon* (Mathiesen, 1997) або *surveillance capitalism*, де контроль здійснюється не державою через замикання, а платформами через передбачення й модифікацію поведінки. Наша концепція заперечує саме цю тезу про заміщення: цифровий нагляд є не альтернативою паноптикону, а його четвертою модуляцією, у якій інформаційна архітектура добудовується над архітектурою фізичного замикання, а не витісняє її.

Друга відмінність стосується суб'єкта та мети нагляду. У *Surveillance Studies* домінує образ дифузного, безсуб'єктного контролю: дані збираються «про всяк випадок», комерційно чи бюрократично, без централізованого проєкту дисциплінування (Haggerty & Ericson, 2000; Marx, 2016). Постмодерна модуляція фіксує ресуверенізацію цифрового

нагляду: за умов війни, мобілізації, міграційних криз або надзвичайних подій розпорошені бази даних (реєстри військовозобов'язаних, реєстри «ворогів держави» на кшталт «осіб під санкціями», митні та банківські дані, мобільні застосунки, камери, геолокація) швидко реінтегруються державою у єдиний «ризиковий профіль» громадянина, а «*data double*» отримує цілком тілесне продовження – затримання на вулиці, доставлення до ТЦК, тримання під вартою. Іншими словами, те, що в *surveillance studies* описується як розпорошення влади, у нашій моделі постає як її нове ущільнення: цифровий нагляд повертає паноптикону його первісну бентамівську функцію – зробити тіло видимим і досяжним для примусу.

Третя відмінність – епістемологічна та емпірична. Дослідження цифрового нагляду здебільшого локалізовані в стабільних ліберальних демократіях, де головними небезпеками вважаються приватність та комодифікація даних (Lyon, 2018; Zuboff, 2019), а фізичне ув'язнення залишається на периферії аналізу. Наша концепція побудована на матеріалі пострадянської кримінальної юстиції воєнного часу, де цифрова інфраструктура не пом'якшує, а множить ризик замикання: алгоритмічна класифікація стає підставою не для таргетованої реклами, а для позбавлення волі. Тому четверта модуляція описує не «наглядове суспільство» як таке, а специфічний гібрид – цифровий паноптикон з фізичним ядром, у якому мова ризику, техніка даних і архітектура в'язниці зливаються в єдиний механізм. Це дозволяє пояснити парадокс, який *surveillance studies* не помічають: що повнішою стає цифрова видимість населення, то менш «постпаноптичною» виявляється реальність кримінальної юстиції.

Surveillance capitalism

Розмежування з концепцією *surveillance capitalism* (Zuboff, 2015, 2019) є необхідним, оскільки обидві моделі пов'язують нагляд із передбаченням і модифікацією поведінки, але відрізняються за домінантним оператором, метою та інституційними наслідками. Zuboff аналізує передусім приватну ринкову логіку, за якої людський досвід привласнюється як джерело поведінкових даних, поведінковий надлишок перетворюється на прогностичні продукти, а останні реалізуються на ринках майбутньої поведінки. Відповідна форма влади – *instrumentarian power* – прагне не стільки дисциплінарного перетворення особистості або безпосереднього підкорення тіла, скільки дедалі точнішого передбачення, спрямування і модифікації поведінки з метою її монетизації (Zuboff, 2015, 2019).

Запропонована концепція *postmodern modulation of panoptic risk management* описує іншу інституційну конверсію цифрового нагляду. Технології видобутку даних, профілювання та прогнозування, розвинені в межах комерційної цифрової інфраструктури, вибірково привласнюються або інтегруються суверенною владою, особливо за умов війни, надзвичайного стану та сек'юритизації суспільства. Реєстрові, банківські, біометричні, геолокаційні та комунікаційні дані в такій системі використовуються не лише для передбачення поведінки, а й для ухвалення рішень, здатних безпосередньо впливати на фізичну свободу особи: її локалізацію, затримання, мобілізацію, обмеження пересування або тримання під вартою.

Друга відмінність стосується політичної економії та нормативного горизонту. *Surveillance capitalism* пояснює комодифікацію людського досвіду та перетворення поведінкової передбачуваності на джерело прибутку; його основними наслідками є ерозія автономії, приватності та здатності особи самостійно формувати власне майбутнє (Zuboff, 2019; Cohen, 2019). Постмодерна модуляція діє передусім у полях кримінальної юстиції, безпеки, воєнного та надзвичайного управління. Її специфічна небезпека полягає в тому,

що сконструйований цифровий ризик стає підставою не лише для комерційного впливу, а й для застосування суверенного примусу.

Отже, четверта модуляція не є простим застосуванням або розширенням теорії Zuboff. Вона описує гібридизацію корпоративної інфраструктури даних із державною здатністю до примусу: прогностичний продукт перестає бути лише товаром і перетворюється на підставу владного рішення щодо конкретної особи. Цифрова видимість у такий спосіб з'єднується з матеріальною досяжністю тіла, а алгоритмічне профілювання – з можливістю його локалізації, затримання та замикання.

Pre-crime

Розмежування з концепцією *pre-crime* є важливим, оскільки саме превентивний поворот у кримінології найближче підходить до нашої тези про застосування примусу на підставі сконструйованого ризику. Zedner (2007) описала *pre-crime* як зміну темпоральної логіки кримінальної юстиції – її переорієнтацію з реагування на вже вчинене діяння на передбачення та запобігання майбутній шкоді. У ширшій літературі цей поворот пов'язується зі зміщенням від встановлення вини до оцінювання ризику, а від ретроспективного покарання – до випереджального обмеження, переривання та нейтралізації потенційної загрози (Ashworth & Zedner, 2014; McCulloch & Wilson, 2016). Ця традиція переконливо показує, як поширення превентивних заходів усередині та поза межами кримінального права розмиває презумпцію невинуватості, вимоги доказування та інші класичні гарантії. Симптоматичним є те, що за новою термінологією проглядається відродження логіки кримінологічного позитивізму Lombroso, Ferri та Garofalo: його центральна категорія – небезпечний стан особи, що виправдовує заходи соціального захисту незалежно від учиненого діяння, – отримала нове життя, хоча вже й без антропометричного та біологічного підґрунтя, місце якого посіли актуарні та алгоритмічні інструменти оцінювання ризику.

Наша концепція *postmodern modulation of panoptic risk management* приймає цей діагноз, але переносить аналіз на інший рівень. *Pre-crime* фіксує поширення превентивної раціональності у кримінальній юстиції та суміжних безпекових режимах; четверта модуляція описує момент, коли ця раціональність стає загальним принципом організації нагляду, категоризації та примусу всього суспільства. Ідеться вже не лише про запобігання майбутньому злочину, а про постійне управління населенням – як у межах, так і поза межами системи кримінальної юстиції, – розподіленням за категоріями небезпечності, придатності та лояльності до політичних еліт.

Друга відмінність полягає у ступені відриву ризику від конкретного прогнозованого діяння. У режимі *pre-crime* навіть профілювання та групова категоризація формально легітимуються посиленням на ймовірність майбутньої шкоди. Четверта модуляція описує подальше зміщення – від *превенції діяння* до *превентивного управління статусом*. Належність до категорії, сконструйованої як небезпечна, – військовозобов'язаний, «ухилянт», нелояльний, носій ризиків або навіть незручностей для еліт або потенційний колаборант, – сама запускає нагляд, обмеження чи замикання, не вимагаючи індивідуалізованого прогнозу конкретної поведінки. Прогноз не зникає повністю, але поглинається категоріальною презумпцією небезпечності. У цьому сенсі йдеться про *pre-status*: статус не просто сигналізує про ризик, а сам функціонує як достатня підстава для примусу.

Третя відмінність стосується інституційного середовища. Теорія *pre-crime* сформувалася переважно на матеріалі ліберальних демократій як критика антитерористичних та інших превентивних режимів, що розширюються всередині й поза

межами кримінального права, але все ще змушені виправдовувати себе мовою правових гарантій (Zedner, 2007, 2009; Ashworth & Zedner, 2014). Наша модель охоплює також кримінальну юстицію за умов сучасної війни або загроз сучасної війни, де превентивна логіка здатна не лише обмежувати гарантії, а й поглинати їх: судовий контроль формалізується, обґрунтована підозра поступається категоріальній презумпції небезпечності, а фізичне замикання стає рутинним способом управління визначеними групами.

Тому четверта модуляція є не просто розширенням теорії *pre-crime*, а її радикалізацією та інституційною інверсією. Якщо *pre-crime* означає випереджальне втручання заради недопущення майбутньої шкоди, то четверта модуляція описує режим, у якому примус більше не потребує доведення вини, індивідуалізованого прогнозу ризику або визначення конкретного діяння, якому він нібито має запобігти. Паноптична система повертається до тілесного замикання, поєднуючи його з безперервною цифровою категоризацією та управлінням населенням.

Algorithmic governance

Відмежування від концепції *algorithmic governance* також є важливим. Її представники описують владу, яка керує людьми за допомогою автоматичного збирання та аналізу даних. Алгоритм створює цифровий профіль особи, прогнозує її поведінку та визначає, як система має на неї реагувати. Для цього владі нібито вже не потрібні ані видимий нагляд, ані безпосередній примус: людина перетворюється на набір цифрових показників і сигналів (Rouvroy & Berns, 2013; Yeung, 2018; Amoore, 2020; Katzenbach & Ulbricht, 2019).

Наша концепція не погоджується з тим, що алгоритми замінили паноптичну модель влади. Навпаки, вони стали її новою – четвертою – формою. Алгоритм виконує ту саму функцію, яку раніше виконував експерт: класифікує людей, розподіляє їх за групами ризику та визначає, кого слід контролювати. Однак тепер часто немає ані конкретного експерта, відповідального за оцінку, ані обіцянки виправити людину.

Друга відмінність стосується зв'язку між алгоритмом, рішенням і тілом. Дослідники *algorithmic governance* переважно критикують непрозорі автоматизовані рішення, які замінюють людське судження та працюють із даними, а не безпосередньо з людським тілом (Pasquale, 2015; Eubanks, 2018; Yeung, 2017). Наша концепція показує іншу ситуацію. Під час війни або надзвичайного стану алгоритм не замінює рішення посадової особи, а допомагає виправдати його. Реєстр, застосунок або «профіль ризику» лише створює враження об'єктивного технічного рішення. Насправді за ним залишається розсуд командира, слідчого, працівника поліції чи органу мобілізації.

При цьому цифрова позначка має цілком фізичні наслідки: людину можуть затримати, примусово доставити до мобілізаційного центру або взяти під варту. Отже, четверта модуляція перевертає звичне уявлення про *algorithmic governance*. Алгоритм не усуває людське рішення, примус і замикання. Він допомагає владі застосовувати їх, водночас перекладаючи відповідальність на нібито нейтральну цифрову систему. Саме це можна назвати *цифровим алібі влади*.

Wacquant's neoliberal penalty

Розмежування з концепцією неоліберальної пенальності Wacquant є принциповим, оскільки саме вона найпереконливіше пояснює, чому паноптикон не зник, а розширився, і тому може здатися, що наша четверта модуляція лише повторює цей аргумент. Wacquant (2009a, 2009b) описує *the Centaur State*, яка є ліберальною нагорі й каральною внизу: демонтаж соціальної держави компенсується експансією пенальної, в'язниця стає

інструментом управління маргіналізованими класами, а криміналізація бідності – структурною функцією неолиберального режиму. Ключовий оператор тут – ринок і класова нерівність, а в'язниця виконує роль «сміттєзвалища» для тих, кого ринок вилучив (Wasquant, 2001). Наша концепція приймає тезу про експансію замикання, але змінює її оператор: у пострадянській кримінальній юстиції воєнного часу паноптикон розширюється не лише через неолиберальну логіку дисциплінування бідних, а також через логіку мобілізації, лояльності та безпеки, за якої об'єктом замикання стає не лише маргінальний клас, а будь-яка категорія, сконструйована як ризикова, – незалежно від її соціального становища.

Друга відмінність стосується співвідношення пенальності з державою та ринком. Для Wasquant неолиберальна пенальність є продуктом сильної держави, що обслуговує ринок; її раціональність – класова і, зрештою, економічна (Wasquant, 2010). Постмодерна модуляція описує режим, у якому ринок відступає на другий план, а пенальність стає функцією надзвичайних станів: підставою примусу є не бідність, а ризик, не класова позиція, а небажання бути залученим до мобілізації або підозра в нелояльності, і саме ця логіка поглинає інфраструктуру нагляду, реєстрів та профілювання. Wasquant показав, як в'язниця замінила соціальну державу; наша четверта модуляція фіксує наступний крок, коли паноптикон замінює саму кримінальну юстицію, зберігаючи від неї лише мову ризику та процесуальну форму. У цьому сенсі неолиберальна пенальність *de facto* є третьою, пізньомодерною модуляцією паноптикону, тоді як постмодерна модуляція є її суверенною інверсією: в'язниця вже не «складає» вилучених ринком, а виробляє видимість, керованість і придатність населення для потреб політичних еліт.

Від ідеального солдата до *Homo disciplinatus*

Повертаючись до Фуко, можна згадати, як він описував образ *ідеального солдата*, яким він поставав на початку XVII століття: солдат мав марширувати розмірно та ритмічно, щоб досягти найбільшої грації та статечності. З аморфної маси, абсолютно непридатної плоті, належало створити *машину*. Внаслідок цього розрахований примус повільно проникав до кожної частини тіла, оволодівав нею, робив тіло покірним і завжди готовим до продовження дії в автоматизмі звички. Іншими словами, як писав Фуко, потрібно було *вигнати з селянина все «селянське»*, але водночас надати йому обличчя солдата.

У XX–XXI століттях цей ідеальний образ солдата, якого намагалися відтворити у кожній людині, покірній для потреб нового капіталістичного ладу, перетворився на ідеальний образ громадянина – корисного для урядів або принаймні такого, що не створює проблем. Саме це сьогодні аналізується в контексті *менеджменту ризиків*. Тілесна риторика честі трансформувалася у поведінкову риторику споживчої покірності. Риторика солдата, з якого свого часу «вигнали» селянина, вкотре зазнала змін: тепер потрібно було вигнати вже дисциплінованого, покірного солдата і перетворити його на абсолютно дисциплінованого рекрута нового строю – але вже не рекрута з поставою, а рекрута з покірністю, прогнозованістю та відсутністю будь-яких ризиків, а головне – відсутністю будь-якої власної ініціативи.

Так постає постать, яку доцільно позначити терміном *Homo disciplinatus* – людина дисциплінована. Потрібно було вигнати з громадянина вільну людину, щоб створити людину покірну, *Homo disciplinatus*, тобто прогнозованого, безпечного споживача. Класична епоха відкрила тіло як об'єкт і мішень влади; фукіанська концепція «людини-машини» створювалася одночасно у двох регістрах – анатомо-метафізичному та техніко-політичному. Саме техніко-політичний регістр, дещо забутий на перший погляд, було

переписано наново під потреби XX століття, і саме він лежить в основі формування *Homo disciplinatus* як соціального типу.

Homo disciplinatus і менеджмент ризиків

Ключовою характеристикою сьогодення є те, що відпала потреба розуміти людину так, як це було властиво XIX–XX століттям. З'явилися принципово нові реєстри, які вже не мають на меті особливу потребу розуміти людину – натомість корисність споживача стає абсолютним пріоритетом. Тотальні інституції XX–XXI століть заточені саме під ці потреби політичних еліт. На відміну від того, що писав Фуко про XIX–XX століття, коли покірне тіло можна було підкорити, використати, перетворити та вдосконалити, у випадку *Homo disciplinatus* немає потреби його підкоряти, використовувати, перетворювати чи вдосконалювати. Головне – щоб *Homo disciplinatus* не вирвався з тонких, але надмірних і проникних мереж соціального контролю і не створював для політичних еліт тих *ризиків*, які були б непередбачуваними, або тих ризиків, подолання яких було б для політичних еліт занадто витратним.

Якщо для другої модуляції соціального контролю, яку описував Фуко, людське тіло мало бути опрацьоване в деталях, піддане тонкому примусу і захоплене на рівні самої механіки рухів, жестів, станів, швидкості, то за умов сучасного соціального контролю цього вже абсолютно недостатньо. Потрібно взяти під контроль *звички*, а за можливості – й *думки*, причому не як абстрактні категорії безтілесної природи, а як думки, вироблені внаслідок тотального соціального контролю над ризиками і застосування сучасних концепцій оцінки ризиків. У XXI столітті відносини покірності та корисності, характерні для класичної дисципліни, вже не є актуальними; натомість вони мають аналізуватися крізь призму прогнозованості та убезпечення від будь-якого відходу *Homo disciplinatus* від прогнозованості, яка становила б виклик для системи. До прогнозованості та передбачуваності жестів і вчинків додається контроль над думками, який стає основоположним елементом соціального контролю XXI століття.

Якщо політична анатомія, про яку писав Фуко, була характерна для *механіки влади* XIX–XX століть, то сьогодні доцільніше говорити про *кібернетику влади*, оскільки тіла *Homo disciplinatus* вже підкорені й діють максимально швидко та ефективно. Проте вся ця система має принципову вразливість: влада має функціонувати не просто як годинник, а як швейцарський, точніше – як електронний годинник із батареєю, розрахованою не на роки, а на десятиліття безперервної роботи. Придатність людини у XXI столітті дедалі більшою мірою замінюється відсутністю ризиків з боку *Homo disciplinatus* – саме це, а не продуктивність чи корисність у класичному розумінні, стає головним критерієм оцінки індивіда.

Права людини як межа поширення соціального контролю

У будь-якому суспільстві тіло затиснуте в лещатах влади, яка накладає на нього примус, заборони й зобов'язання, і це, як зазначав Фуко, не є винаходом саме XX–XXI століть. Утім, саме XXI століття створило доволі цікаву конструкцію – перепону на шляху поширення соціального контролю, яка залишає простір для людини, щоб цей контроль не набув абсолютно тотального характеру. Цим бар'єром є *права людини*. Права людини стали тим самим бар'єром на шляху дисциплінарної тотальності, подолання якого і становить головну мету сучасних дисциплінарних механізмів разом із відповідними карцерними інститутами та місцями несвободи з їхнім побічним продуктом у формі неналежного поводження.

Саме тому неналежне поводження, попри правозахисну риторичку, попри існування конвенційних та інституційних механізмів запобігання катуванням, продовжує відтворюватися – не як випадковий збій системи, а як системний, хоча формально й засуджуваний, елемент функціонування тотальних інституцій. Ексцеси окремих виконавців засуджуються показово й публічно, тоді як замасковані, рутинізовані форми неналежного поводження, вбудовані у повсякденні практики місць несвободи, залишаються значно менш вразливими для правозахисного контролю саме тому, що вони є функціональними для політичних еліт у їхньому прагненні максимізувати передбачуваність і безпечність *Homo disciplinatus*.

Емпіричний вимір: в'язнична статистика та риторика реформ

Показовим є те, що офіційна статистика функціонування тотальних інституцій, зокрема в'язничної системи, зазвичай не стає перепорою для описаного процесу поширення соціального контролю, а навпаки – слугує додатковим інструментом менеджменту ризиків. Дані щодо переповненості установ виконання покарань, щодо кількості осіб, які перебувають під нев'язничними формами контролю, щодо динаміки повторних правопорушень використовуються політичними елітами вибірково: там, де це вигідно для риторички гуманізації та декарцерації, і там, де це, навпаки, обґрунтовує необхідність посилення нагляду та розширення інструментів менеджменту ризиків.

Таким чином, публічний дискурс про реформування тотальних інституцій та офіційна статистика їхнього функціонування виконують подвійну функцію. З одного боку, вони формують образ прогресивної, орієнтованої на права людини системи, що нібито поступово відмовляється від карцерної логіки на користь менш репресивних форм соціального контролю. З іншого боку, ця сама риторика легітимізує розширення нев'язничних форм нагляду, які, попри відсутність фізичного ув'язнення, забезпечують не менш щільний, хоча й менш видимий контроль над поведінкою, звичками та, дедалі більшою мірою, думками *Homo disciplinatus*.

Дисциплінарна матриця у цифрову добу

Особливого значення описані процеси набувають в умовах цифровізації соціального контролю. Якщо у XIX–XX століттях дисциплінарна матриця спиралася передусім на архітектурні та інституційні механізми – мур, камеру, розклад, ієрархію нагляду, – то в XXI столітті ці механізми доповнюються і дедалі більше замінюються цифровими інструментами: електронним моніторингом, алгоритмічною оцінкою ризиків, системами прогнозування поведінки, оцінкою «добросовісності».

Це дозволяє поширити логіку *Homo disciplinatus* далеко за межі фізичних стін тотальної інституції – на кожного громадянина, незалежно від того, чи мав він коли-небудь стосунок до системи кримінальної юстиції. У цьому сенсі кожен сучасний громадянин дедалі більшою мірою постає потенційним *Homo disciplinatus*, чия придатність для системи вимірюється не так продуктивністю чи корисністю у класичному розумінні, як відсутністю ризиків та передбачуваністю поведінки. Цифрові інструменти менеджменту ризиків дозволяють політичним елітам здійснювати контроль без необхідності фізичного відгородження місця, про яке писав Фуко, застосовуючи натомість значно гнучкіші, розосереджені та менш помітні форми нагляду за *Homo disciplinatus*.

Мова контролю: квазідевіанти, пенологічний песимізм та девіантна держава як аналітичні категорії

Будь-яке дослідження трансформації соціального контролю неминуче стикається з проблемою мови опису. Класичний кримінологічний та пенологічний словник, сформований у межах парадигми покарання, оперує категоріями «злочин», «злочинець», «покарання», «виправлення», «ресоціалізація». Кожна з цих категорій імпліцитно передбачає три речі: наявність доведеного діяння, раціональну мету покарання та державу як гаранта правових стандартів, що стоїть над конфліктом і не є його стороною.

Проте регіональні та глобальні трансформаційні процеси, помножені на глобальні зрушення постмодерного дискурсу безпеки, породили реальність, для опису якої цей словник виявляється недостатнім. Діяння дедалі частіше заміщується *ризиком*, покарання – заходами безпеки, мета кримінально-правового впливу – *самодостатньою процедурою*, а держава-гарант – *державою-порушником*. Саме тому ми вважаємо за необхідне запровадити у науковий обіг три взаємопов'язані категорії: «квазідевіанти», «пенологічний песимізм» та «девіантна держава».

Ці категорії не є ізольованими дефініціями. Вони описують три рівні однієї й тієї самої системи – рівень суспільства, рівень системи правосуддя та рівень держави, а їхній взаємозв'язок відображає логіку замкненого кола, в якому кожен рівень відтворює та посилює патології іншого. Термінологічна робота у цьому випадку має не лише дескриптивне, а й діагностичне значення. Категорії, які ми пропонуємо, покликані пояснити, чому формальне запозичення європейських стандартів у сфері кримінальної юстиції та поводження з ув'язненими у постсоціалістичних державах не призвело до сутнісної зміни практик соціального контролю, а подекуди навіть маскувало їхнє поглиблення. Далі ми розглянемо кожен з категорій окремо, а потім покажемо їхній взаємозв'язок.

Квазідевіанти: розмивання межі між девіантом і чесним громадянином

У контексті нашого дослідження необхідно ще раз наголосити на одному аспекті: у ХХІ столітті швидкість, обсяги та концентрація соціального контролю збільшуються, і ХХІ століття надає приклади розширення кількості девіантів та їхньої класифікації.

Так, з одного боку, збільшення класифікаційних груп злочинів та, відповідно, злочинців – явище, яке є умовно нормальним для розвитку будь-якого суспільства, на що також звертав увагу Фуко. Так, якщо злочинці XVII століття – це «люди виснажені, голодні, які живуть одним моментом, розпорошені» та «тимчасові злочинці», то вже у XVIII столітті – «вертляві, хитрі, розсудливі бестії» та «маргінали» (Foucault, 1999: 108–109). Продовжуючи цю думку, можна наголосити, що поява нових горизонтальних соціальних зв'язків, дроблення соціальних відносин та утворення нових громад та соціальних груп зумовлює появу нових класів девіантів у межах цих груп та громад (пригадаємо фундаментальну для політичної науки та соціології тезу Дюркгайма щодо «монастиря святих»). Від злочинців ХХІ століття вже вимагається знання нових гаджетів, електронних мереж та відповідних інформаційних баз даних, навіть якщо вони перебувають у в'язниці і навіть якщо за своєю кримінальною спеціалізацією на волі вони належать до насильницьких злочинців або взагалі не мають жодної спеціалізації.

Крім того, саме ХХІ століття свідчить не лише про збільшення кількості класів, типів і видів злочинців, а й про розширення класів, типів і видів девіантів, а також про зникнення чітких кордонів між злочинами та іншими проявами девіації.

Нам важко позбутися стереотипів існування лише двох категорій – «не-злочинці» та «злочинці» (Haskler, 1994: 51). Проте сучасні соціально-політичні реалії дедалі більше примушують суспільство визнати розмивання кордонів між обома категоріями та наповнення цієї «прикордонної смуги» численними новими елементами. Як слушно

зазначають дослідники, «навіть сьогодні термін «асоціальний» зазвичай використовується для опису людей, чий спосіб життя і поведінка відхиляються від загальноприйнятих соціальних норм і вважаються соціально дезадаптованими. Упродовж багатьох років «асоціальний» був також ярликом для «маргінальної класифікації» та виключення певних груп, що живуть на узбіччі суспільства, у політиці та публічній сфері держави» (Deutscher Bundestag, 2016: 4).

Коен іронічно вказує на розширення соціального контролю над різними групами населення, що надає в умовах сучасного суспільства неабиякої цінності: «Старі «девіанти» – повії та збоченці зі старих підручників з кримінології – можуть сміливо виходити зі своїх темних шаф у соціологічне світло, адже їм надано провідні ролі взірців у драмі соціальної дійсності у боротьбі проти соціального контролю» (Cohen, 1985: 5).

Тим часом на ці взірці «дивляться» «нові девіанти», до яких, за визначенням видатного американського соціолога Ірвінга Гоффмана, відносяться «наркомани, правопорушники, злочинці, джазові музиканти, богема, цигани, бродяги, люди шоу-бізнесу, азартні гравці, мешканці пляжів, гомосексуалісти та бідні жителі міст» (Goffman, 1968: 170). Ці люди, наголошує Гоффман, вважаються причетними до якогось колективного заперечення суспільного ладу. Вони сприймаються як такі, що не використовують традиційні можливості для соціального просування різними затвердженими злітно-посадковими смугами суспільства: «Вони виявляють відкриту неповагу до кращих [свого суспільства]. Їм не вистачає благочестя. Вони вказують на провали у мотиваційних схемах суспільства» (Goffman, 1968: 170).

Крім того, до «нових девіантів» за іронічним визначенням Матті Лайне відносяться «жінки, які обрали професійну кар'єру, демократи, безвідповідальні водії, атеїсти, віруючі, жителі передмість, гравці у карти, бородаті чоловіки, художники, пацифісти, лицеміри, хіпі, розмальовані косметикою дівчата, президент країни, консерватори, противники расової сегрегації, керівники, розлучене подружжя, мотоциклісти, всезнаючі професори, американці» (Laine, 1994: 11). Цей жарт є умовним, адже він віддзеркалює тенденцію бурхливого зростання у заможних суспільствах на Заході девіантних або делінквентних субкультур (особливо у період 1955–1975 років), що актуалізувало соціокультурне уявлення про зв'язок між «поганою компанією», «поганою поведінкою» та «злочинною поведінкою».

Кожна держава запроваджує свої нові категорії щодо «нових девіантів». Так, у судовій практиці США поняття *public enemy* або *enemy of society* широко використовується як оцінна метафора для позначення осіб або діяльності, що загрожують суспільному порядку. Американські суди називали «ворогами суспільства» розповсюджувачів опіуму, умисних підпалювачів та учасників незаконних угод (*In re Sic*, 1887; *Metropolitan Life Insurance Co. v. Roma*, 1935; *Otte v. Pierce*, 1948; *Potter v. Swinehart*, 1947; *Wright v. State*, 1955). В іншій лінії практики формула *enemies of society* застосовувалася для обґрунтування обов'язку держави захищати громадян, які допомогли затримати або притягнути до відповідальності небезпечних злочинців (*DeHoney v. Hernandez*, 1979; *Haehl v. Village of Port Chester*, 1978; *Massengill v. Yuma County*, 1969; *Schuster v. City of New York*, 1958; *Walker v. County of Los Angeles*, 1987). Отже, *public enemy* функціонує в американському судовому дискурсі не як формалізований правовий статус, а як конструкція, що символічно представляє правопорушника як персоніфіковану загрозу суспільству (*DeHoney v. Hernandez*, 1979; *Haehl v. Village of Port Chester*, 1978; *In re Sic*, 1887; *Massengill v. Yuma County*, 1969; *Metropolitan Life Insurance Co. v. Roma*, 1935; *Otte v. Pierce*, 1948; *Potter v. Swinehart*, 1947; *Schuster v. City of New York*, 1958; *Walker v. County of Los Angeles*, 1987; *Williams v. State*, 1917; *Wright v. State*, 1955).

Дюркгаймівська теза про «монастир святих», згідно з якою навіть у спільноті досконалих людей неминуче виникне власна ієрархія проступків і санкцій, а відтак і власний, локальний клас девіантів, є методологічно надзвичайно важливою для розуміння сучасного механізму поширення мереж соціального контролю. Вона пояснює, чому зменшення «традиційної» злочинності саме по собі не веде до звуження карцерного простору: будь-яке звільнене від «старих» девіантів соціальне поле негайно заповнюється новими класифікаційними категоріями, оскільки сама потреба політичних еліт у визначенні й локалізації «інших» є структурною, а не похідною від конкретного рівня злочинності. Це підтверджує і згадана вище логіка Гоффмана та Лайне: перелік «нових девіантів» постійно оновлюється й розширюється не тому, що суспільство стає об'єктивно небезпечнішим, а тому, що сам механізм соціального контролю потребує безперервного постачання нових об'єктів класифікації, нагляду й, за певних обставин, ізоляції.

Саме на перетині цих двох ліній аналізу – з одного боку, безперервного дроблення й розмноження класів девіантів, а з іншого боку, системної неспроможності держав дотримуватися стандартів поведінки з особами, позбавленими волі, – й проявляється пряма причинно-наслідкова, а точніше діалектична, взаємозалежність між девіантністю держави, зростанням класів девіантів та зростанням обсягів феномену неналежного поведінки. Що ширшим стає коло девіантів, то більшим стає в'язничне населення й коло осіб, що перебувають під тим чи іншим видом наглядового контролю; що більшим стає це коло, то вищим стає структурний, статистично неминучий ризик катувань і неналежного поведінки; а що вищим стає цей ризик, то очевиднішим стає, що сама держава, яка формально проголошує антикатувальну політику, об'єктивно не в змозі її реалізувати повною мірою і тим самим сама набуває фактичного статусу «девіанта» щодо власних міжнародно-правових зобов'язань. Політичні еліти, зацікавлені одночасно у віддаленні від «девіантів» і в їхній просторовій та соціальній локалізації, отримують у цій системі подвійну вигоду: вони позбуваються ускладненого, розрідженого соціального середовища, водночас зберігаючи інституційні важелі контролю над ним, – проте платою за цю вигоду систематично стає розширення масштабів практик, що суперечать абсолютній забороні катувань і нелюдського або такого, що принижує гідність, поведінки.

Отже, у XXI столітті девіант, по суті, перестав бути девіантом у класичному розумінні – тобто особою, яка перетнула чітко окреслену межу норми і тим самим отримала визначений соціальний та правовий статус. На зміну йому прийшов *квазідевіант* – фігура, яка не порушила жодної конкретної норми, проте яку суспільство та держава розглядають як носія постійних ризиків. Якщо девіант класичної кримінології визначався через вчинене діяння, то квазідевіант визначається через ймовірність, через належність до групи, спосіб життя, соціальний профіль або набір ознак, які алгоритми, реєстри та системи превентивного контролю маркують як потенційно небезпечні. Він не є винним, але й не є невинним; він не покараний, але й не вільний від нагляду; його статус не має ані початку, ані кінця, оскільки ризик, на відміну від злочину, не вичерпується ані відбуттям покарання, ані строком давності. Саме тому «прикордонна смуга» між нормою та девіацією, про яку йшлося вище, дедалі більше населяється не злочинцями та не законослухняними громадянами, а «суб'єктами з ризиками» – тими, чия девіантність існує не як факт, а як прогноз, і щодо яких соціальний контроль здійснюється не у відповідь на діяння, а на випередження.

Квазідевіанти – це категорія осіб чи соціальних груп, які в умовах постмодерного дискурсу соціального контролю штучно й здебільшого декларативно (тобто без формального встановлення факту вчинення злочину чи акту девіантної поведінки) включаються владними політичними акторами до постійно розширюваного переліку

«девіантів» на підставі лише реальної або навіть суто потенційної небезпеки чи ризику, який вони нібито становлять, унаслідок чого межа між ними та «чесними громадянами» поступово розмивається, а самі вони – попри свою фактичну незахищеність, вразливість і віддаленість від влади – стають об'єктом дедалі глибшого й більш проникного соціально-контрольного та наглядового впливу, спрямованого не на кару за вчинене, а на убезпечення суспільства й розширення владного контролю як такого.

Префікс «квазі» у цій дефініції не є випадковим і несе основне смислове навантаження. Класична соціологія девіантності, починаючи від Дюркгайма і закінчуючи теорією стигматизації, попри всі внутрішні розбіжності, зберігала одну спільну передумову: девіантність співвідноситься з певним актом. Навіть у найрадикальнішій версії теорії наклеювання ярликів, за якою девіантність є не властивістю вчинку, а наслідком застосування правил і санкцій до «порушника» (Becker, 1963), ярлик усе ж накладається на когось, хто щось зробив, нехай і вибірково, нехай і залежно від соціального становища. Квазідевіант же відрізняється від девіанта саме тим, що акту немає взагалі. Підставою для включення особи до переліку «небезпечних» є не діяння, а ризик, і не стільки реальний, скільки потенційний, приписаний, змодельований. Квазідевіантність є девіантністю без девіації.

Ця категорія має кілька конститутивних ознак, кожна з яких заслуговує на окреме пояснення. По-перше, штучність і декларативність включення. Квазідевіант не проходить через процедуру, в якій його поведінка була б формально оцінена та доведена; він потрапляє до переліку внаслідок політичного рішення, указу президента держави, адміністративної класифікації або дискурсивного маркування. По-друге, джерелом квазідевіантизації є владні політичні актори, а не суспільство як таке і не система правосуддя у вузькому сенсі. Перелік «небезпечних» формується згори, у логіці управління популяціями, а не у логіці індивідуальної відповідальності. По-третє, перелік є постійно розширюваним. Це принципова властивість, яка випливає із самої природи ризику: на відміну від діяння, ризик не має природної межі, його неможливо спростувати остаточно, а, отже, карцерність без мурів може лише зростати. По-четверте, відбувається розмивання межі між квазідевіантом і «чесним громадянином»: оскільки будь-хто потенційно може бути визнаний носієм ризику, категорія «чесного громадянина» втрачає стабільність, а соціальний контроль набуває тотального характеру. По-п'яте, і це має вирішальне значення для нашого аналізу, квазідевіанти є, як правило, найбільш вразливими та найбільш віддаленими від влади групами. Саме їхня слабкість робить їх зручним об'єктом контролю: вони не мають ресурсів для опору маркуванню. По-шосте, спрямованість впливу: контроль над квазідевіантами не є карою за вчинене, а є превентивним заходом, обґрунтованим «убезпеченням суспільства», і водночас засобом розширення владного контролю як самоцілі.

Теоретична генеалогія категорії очевидна. Фуко описав дисциплінарне суспільство як таке, що виробляє «делінквента» як особливий об'єкт знання та влади, і показав, що в'язниця ніколи не була неуспішною у своїй дисциплінарній функції, навіть якщо вона не виправляла (Foucault, 1975/1998). Коен зафіксував феномен розширення сітки соціального контролю, коли альтернативні заходи не заміщують ув'язнення, а додаються до нього, охоплюючи нові контингенти (Cohen, 1985). Філі та Саймон описали «нову пенологію», яка перестає цікавитися індивідом і його виправленням і переходить до актуарного управління групами ризику (Feeley & Simon, 1992). Бек показав, що суспільство ризику виробляє небезпеки швидше, ніж суспільство здатне їх осмислити (Beck, 1992). Гарланд описав «культуру контролю», в якій держава, що втратила впевненість у своїй здатності гарантувати безпеку, компенсує це експресивною каральністю та адаптивними стратегіями превенції (Garland, 2001). Проте жодна з цих концепцій не називала прямо той тип суб'єкта, який породжується

їхньою сукупною дією. Категорія «квазідевіанти» покликана заповнити саме цю прогалину: вона іменує людський матеріал, з якого будується постмодерна архітектура контролю.

Ключове положення нашого підходу полягає в тому, що дисципліноване суспільство створює квазідевіантів безмежно та невпинно. Це не є перебільшенням, а є логічним наслідком описаної вище структури. Якщо підставою для контролю є ризик, а не діяння, то виробництво об'єктів контролю не має природного обмежувача. Соціальні відносини непередбачувані, діяння скінченні, ризики нескінченні. Кожне нове джерело тривоги – епідеміологічне, політичне, екстремістське, релігійне, міграційне, економічне, воєнне, ідеологічне – породжує нову категорію носіїв ризику, які приєднуються до вже наявних, не витісняючи їх. Перелік квазідевіантів функціонує за принципом накопичення, а не заміщення. У постсоціалістичних суспільствах, де радянська традиція профілактичного обліку та «попереджувального» контролю ніколи не була по-справжньому демонтована, а лише перекодована у мову європейських стандартів, це виробництво отримало додаткове історичне прискорення.

Карцерність без мурів і колючого дроту: санкційні списки та стигма недоборочесності в сучасній Україні

Як ілюстрацію того, наскільки карцерний контроль та дисциплінарність є супутниками сучасних суспільств, ми звертаємося до українського досвіду – досвіду демократичної держави, яка сьогодні перебуває під тиском російської агресії. При цьому ми стверджуємо, що український досвід багато в чому є характерним для більшості без перебільшення демократичних країн: війна лише прискорює та оголює процеси, які в інших державах розгортаються повільніше і тому менш помітно.

Першим прикладом, який заслуговує на увагу, є використання санкцій Ради національної безпеки і оборони України, що застосовуються до осіб, які, як вважається, уособлюють загрозу. Вже сама термінологія органу, в назві якого ключовим є слово «безпека», вказує на логіку усунення небезпеки, а не встановлення вини. Той факт, що відповідні рішення вводяться в дію указом Президента України, говорить про те, що цей інструмент є одним з найкращих прикладів втілення четвертої модуляції соціального контролю. Звичайно, ця тема потребує окремого великого дослідження, проте для цілей нашого дослідження ми не можемо не скористатися згадкою про цей механізм і про діяльність органу, який у тій чи іншій формі та під тією чи іншою назвою існує у більшості сучасних країн.

Головним є те, що указ Президента України про застосування санкцій своїми соціальними, політичними та економічними наслідками є набагато більш болючим для особи, аніж традиційне кримінальне покарання. Останнє має вкладатися у канонічні форми з вельми обмеженим діапазоном дії: склад злочину, доведена вина, змагальний процес, межі санкції статті, визначений строк, погашення судимості. Натомість санкції потребують не судового провадження, а адміністративного механізму, і накладаються вони не вироком, а указом, тобто рішенням сучасного суверена демократичної країни. Місце вини посідає ризик, місце діяння – статус, місце особи – категорія небезпечності.

Найбільш показовим є приклад санкцій проти Петра Порошенка, п'ятого Президента України та лідера опозиційної парламентської партії, введених у дію указом від 13 лютого 2025 року разом із санкціями проти інших українських олігархів та політичних діячів. На відміну від інших фігурантів списку, які перебували під вартою або за кордоном, П. Порошенко залишався в Україні та на волі. Проте блокування активів, заборона економічної діяльності, позбавлення державних нагород та подальші рішення Національного банку України суттєво обмежили і його бізнесову, і його політичну

діяльність (ZMINA, 2026). Саме тут проявляється природа віртуальних мурів. Для них не потрібні ані камера, ані конвой, ані витрати на утримання: наглядцем стає кожен банк, нотаріус, реєстратор і контрагент, який зобов'язаний звіритися з реєстром. Реальний мур має браму та дату звільнення, а віртуальний мур не має ні того, ні іншого і пересувається разом з особою. Формально вільна людина, яка зберігає депутатський мандат, опиняється в ізоляції, щільнішій за ту, яку здатна забезпечити в'язниця, причому без вироку і без встановлення вини. Судовий контроль при цьому є наступним і обмеженим: розгляд справи тривав півтора року, і 10 липня 2026 року Верховний Суд відмовився скасувати указ (ZMINA, 2026).

Другим прикладом є санкції проти колишньої пресекретарки Президента України Юлії Мендель, введені в дію 13 вересня 2026 року в межах рішення щодо десяти осіб, яким закидають поширення дезінформації та російської пропаганди; сама Ю. Мендель заявила, що обмеження запроваджено за кілька днів до її виступу в Європейському парламенті (NV, 2026). Не оцінюючи змісту її висловлювань, ми звертаємо увагу на інше: підставою для зведення віртуальних мурів тут є не діяння, склад якого встановлено вироком, а висловлювання, і об'єктом контролю стає не злочинець, а квазідевіант.

Масштаб цього інструменту стає зрозумілим у порівнянні. В установах виконання покарань та слідчих ізоляторах України сьогодні утримується приблизно 35 тисяч осіб. Водночас загальна кількість санкційних дій становить 37 169, з яких чинними є 25 359, а нечинними – 11 810. Навіть з урахуванням того, що одна особа може бути об'єктом кількох санкційних дій, порядок величин є промовистим: кількість чинних санкційних дій є співмірною з усім в'язничним населенням країни, а їхня загальна кількість його перевищує. Це підтверджує нашу тезу про те, що зменшення кількості ув'язнених не спростовує карцералізацію суспільства: контроль не зникає, а мігрує з фізичного простору у віртуальний.

Ще більш промовистим є часовий вимір санкцій. За строком застосування санкційні дії розподіляються таким чином: безстроково – 2 253, більше п'яти років – 17 222, від одного до п'яти років – 3 560, від шести місяців до одного року – 72, від трьох до шести місяців – 110, менше трьох місяців – 6, інше – 29 (National Security and Defense Council of Ukraine, n.d.). Іншими словами, із 23 252 санкційних дій, щодо яких строк є відомим, 19 475, або майже 84 відсотки, застосовано на строк понад п'ять років або взагалі без строку. Кожна десята санкційна дія є безстроковою. Натомість короткострокові санкції тривалістю до одного року становлять разом лише 188 випадків, тобто менше одного відсотка. Таким чином, санкція за своєю природою не є тимчасовим запобіжним заходом, яким вона могла б видаватися з огляду на адміністративний порядок її застосування. Навпаки, вона є довгостроковим, а в кожному десятому випадку довічним режимом обмежень.

Порівняння з традиційним кримінальним покаранням тут напрошується саме собою. У кримінальному праві безстрокове покарання існує лише у формі довічного позбавлення волі, яке є винятковим, призначається виключно судом і виключно за найтяжчі злочини, а його сумісність з людською гідністю залежить від наявності реалістичної перспективи звільнення та механізму перегляду. Строкове покарання має чітко визначені початок і кінець, зараховує попереднє ув'язнення, допускає умовно-дострокове звільнення і завершується погашенням судимості. Ув'язнений знає дату свого звільнення і може рахувати дні. Віртуальний мур такої дати або не має взагалі, або має її настільки віддаленою, що вона втрачає практичне значення для планування життя, кар'єри чи бізнесу. При цьому 2 253 безстрокові рішення ухвалено не вироком після змагального процесу, а указом, тобто в порядку, який не передбачає ані встановлення вини, ані індивідуалізації строку, ані періодичного перегляду з ініціативи самої держави. Те, що в класичній юстиції

є винятком, який потребує найвищих процесуальних гарантій, в антидевіантній юстиції стає рутинною, а те, що в класичній юстиції є правилом, тобто короткий і співмірний діяння строк, перетворюється на статистичну похибку. Віртуальні мури, отже, виявляються не лише ширшими за реальні, але й довговічнішими за них.

Не менш показовим є географічний діапазон. Санкційні дії охоплюють суб'єктів, пов'язаних з понад 125 державами і територіями. Очікувано перше місце посідає Російська Федерація (28 359, або близько 76 відсотків). Проте друге місце належить самій Україні – 4 593 санкційні дії, тобто приблизно кожна восьма. Далі йдуть Іран (540), Білорусь (395), Кіпр (325), Грузія (321), Китай (264), Панама (108), Індія (103), Азербайджан (100), Гонконг (95), офшорні юрисдикції (Маршаллові Острови – 41, Британські Віргінські Острови – 26, Беліз – 17), держави Європейського Союзу (Іспанія – 79, Франція – 46, Німеччина – 39, Угорщина та Чехія – по 33), Велика Британія (46), Швейцарія (44), США (27) і так далі аж до одиничних випадків у Новій Зеландії, Норвегії, Уругваї чи Шрі-Ланці (National Security and Defense Council of Ukraine, n.d.).

Звідси два висновки. По-перше, в'язничний мур є територіальним, тоді як віртуальний мур є екстериторіальним: він не знає державних кордонів. По-друге, інструмент, створений для зовнішнього ворога, доволі швидко розвертається всередину, щодо власних громадян. Йдеться, таким чином, про підміну традиційної юстиції антидевіантною юстицією, і саме це характеризує широке запровадження санкційних списків, особливо поширених під час російського вторгнення для цілей національної безпеки України.

Іншим прикладом є застосування концепції доброчесності до кандидатів на посади суддів та чиновників, що увійшло в українську практику у 2016 році і де головними категоріями є «доброчесність» та «оцінка доброчесності». Українська держава та суспільство виявилися не готовими до таких категорій, хоча, на нашу думку, не можна не зазначити, що вони відіграли та відіграють позитивну роль в очищенні суддівського корпусу та чиновництва від осіб, спосіб життя та поведінка яких дійсно викликають серйозні питання з огляду на їхню здатність виконувати відповідні функції.

Проте в контексті цієї статті головним є інше. По-перше, тягар доказування доброчесності покладається на самих кандидатів, тобто фактично діє презумпція недоброчесності. По-друге, до формування цієї презумпції залучаються численні громадські організації, що є дійсним проявом того, як не лише держава, але й суспільство формує та здійснює контроль та невід'ємну від нього стигматизацію. При цьому використовується безліч електронних реєстрів, як закритих, так і відкритих, які аналізуються спеціалізованими антикорупційними органами та громадськими організаціями, що фінансуються за рахунок грантів західних держав або міжнародних організацій. Останнє викликає в Україні також критику щодо, мовляв, зовнішнього управління. По-третє, і це найважливіше в контексті наслідків, стигма недоброчесного, хоча на перший погляд і не породжує формальних негативних правових наслідків, супроводжує конкретну особу все життя у подальшій професійній кар'єрі. Вона не має строку, не погашається, як судимість, і зберігається у відкритих джерелах необмежено довго.

Ми утримуємося від констатації того, наскільки це погано або добре. Ми лише стверджуємо, що український приклад є дуже зручним і корисним для аналізу сучасного карцерного суспільства. Санкційний список і висновок про недоброчесність мають спільну природу: обидва ґрунтуються на реєстрі, а не на вирокі, на ризику, а не на вині, на статусі, а не на діянні, і обидва виробляють ізоляцію без ув'язнення. Карцерність тут пов'язана не з мурами та колючим дротом, а саме з переходом від фізичних засобів контролю до засобів віртуальних, які виявляються ефективнішими, дешевшими і довговічнішими за реальні.

Пенологічний песимізм: втрата раціональної мети покарання

Пенологічний песимізм – це стан кризи довіри до кримінальної та в'язничної політики та практик, за якого покарання втрачає раціональне цільове обґрунтування (залякування, ресоціалізацію, стримування, відновлення справедливості) і перетворюється на самодостатній інструмент соціального контролю та соціальної ізоляції квазідевіантів.

Цю категорію слід відмежувати від кількох суміжних понять, з якими вона може бути сплутана. Насамперед пенологічний песимізм не є тотожним тезі «*Nothing Works*», яка асоціюється з відомим оглядом Роберта Мартінсона щодо ефективності реабілітаційних програм (Martinson, 1974). Теза Мартінсона була емпіричним скептицизмом щодо однієї з цілей покарання, а саме ресоціалізації, і в принципі залишала відкритою можливість інших раціональних обґрунтувань – залякування, стримування, відплати, нейтралізації. Пенологічний песимізм у нашому розумінні є значно глибшим станом: він означає втрату довіри не до окремого засобу, а до самої ідеї, що покарання може мати мету, зовнішню щодо самого себе. Покарання перестає бути засобом і стає самоціллю; воно виправдовує себе фактом свого існування та функціонування.

По-друге, пенологічний песимізм не зводиться до каральної популістської риторики, хоча часто з нею співіснує. За Праттом, пенальний популізм ґрунтується на політичній експлуатації суспільної тривоги щодо злочинності, недовіри до експертів та переконання, що інституції кримінальної юстиції недостатньо захищають «звичайних людей» (Pratt, 2007). Пенологічний песимізм є радше станом системи, а не стратегією політиків; він охоплює суддів, прокурорів, персонал в'язниць та служби пробації – всіх тих, хто щоденно застосовує покарання, вже не вірячи в його сенс. Це стан, за якого система правосуддя продовжує функціонувати механічно, відтворюючи процедури, рішення та вирoki, але не здатна відповісти на питання «навіщо». Найбільш красномовним симптомом пенологічного песимізму є байдужість: не жорстокість, а саме байдужість до долі підсудного та засудженого, до умов тримання, до результату відбування покарання.

По-третє, пенологічний песимізм має суб'єктивний та об'єктивний вимір. У суб'єктивному вимірі це криза довіри – суспільства до системи правосуддя, самої системи до власних можливостей, вчорашнього злочинця до перспективи повернення його до суспільства. В об'єктивному вимірі це структурна трансформація функції покарання: воно перетворюється на інструмент соціального контролю та соціального виключення. Слово «виключення» тут має точний зміст: покарання вже не спрямоване на соціальну інклюзію людини, а на її вилучення з соціальної тканини. Це відповідає описаній Ваканом трансформації соціальної держави в напрямі карцерної держави, у якій згортання соціального захисту супроводжується використанням пенальних інституцій для управління бідністю та маргіналізованими групами населення (Wacquant, 2009).

Зв'язок між пенологічним песимізмом та квазідевіантами є не випадковим, а необхідним. Традиційні раціональні цілі покарання мають сенс лише щодо особи, яка вчинила діяння. Ресоціалізація передбачає, що є що виправляти, тобто наявну девіантну поведінку. Стимування передбачає, що є діяння, від повторення якого слід утримати. Відновлення справедливості передбачає, що є заподіяна шкода, яка потребує компенсації. Але щодо квазідевіанта, який не вчинив жодного діяння, жодна з цих цілей не може бути застосована. Немає чого виправляти, немає чого стримувати, немає чого відновлювати. Єдине, що залишається, – це нейтралізація та виключення, тобто саме те, на що перетворюється покарання за пенологічного песимізму. Таким чином, пенологічний песимізм є не хворобою системи правосуддя, яка виникла незалежно, а неминучим наслідком того, що об'єктом системи правосуддя стають квазідевіанти. Система, яка отримує на вхід ризик замість діяння, на виході не може дати нічого, крім контролю.

Для постсоціалістичного контексту пенологічний песимізм має додатковий вимір. Радянська в'язнична система формально декларувала виправлення та перевиховання як мету, але фактично функціонувала як система ізоляції та експлуатації праці. Пострадянська реформа замінила радянську декларацію на європейську – «ресоціалізацію», «пробацію», «динамічну безпеку», – але не змінила фактичної функції. Результатом стало суспільство, в якому і персонал, і засуджені, і судді, і громадськість добре знають, що декларовані цілі не досягаються і не будуть досягнуті, і продовжують діяти так, ніби вони досягаються. Пенологічний песимізм у Східній Європі є, отже, песимізмом подвійного розчарування: у радянському проєкті перевиховання і в європейському проєкті ресоціалізації одночасно.

Девіантна держава та автодевіантність

Девіантна держава – це держава, яка, попри формальне визнання абсолютної заборони катувань та іншого жорстокого поводження і попри взяті на себе міжнародні зобов'язання проти катувань, систематично не спроможна дотримуватися навіть мінімальних вимог запобігання жорстокому поводженню в місцях несвободи – через політику надмірної інкарцерації, породжену прагненням до «безпеки», що веде до перенаселеності установ, дефіциту ресурсів, поширення в'язничної субкультури та насильства, – і тим самим потрапляє у замкнене коло, в якому державна політика криміналізації та ув'язнення громадян породжує систематичне порушення державою власних антикатувальних стандартів (тобто автодевіантизацію держави), перетворюючи її одночасно на суб'єкта, відповідального за жорстоке поводження, і на жертву власної кримінальної та в'язничної політики.

Застосування категорії девіантності до держави є свідомою інверсією. У класичній соціології девіантність приписується індивідам або групам, тоді як держава є тією інстанцією, яка визначає, що є девіантним, і накладає санкції. Держава є суб'єктом дефініції девіантності, а не її об'єктом. Пропонуючи категорію «девіантна держава», ми переносимо ярлик, який держава накладає на інших, на саму державу, і робимо це на підставі не політичної оцінки, а нормативного критерію, який держава сама для себе встановила. Девіантність держави вимірюється відхиленням її фактичних практик від стандартів, які вона добровільно та формально визнала: статті 3 Конвенції, Конвенції ООН проти катувань, Факультативного протоколу до неї, Європейських пенітенціарних правил, стандартів ЄКЗК. Девіантна держава є, отже, державою, яка порушує власні правила, а не чужі.

Цю категорію слід відмежувати від суміжних понять «злочинна держава» та «держава, що не відбулася». Концепція державного злочину, розроблена Гріном та Вордом, описує організовані, як правило, умисні порушення прав людини, що вчиняються державними агентами задля цілей держави (Green & Ward, 2004). Девіантна держава є іншим феноменом. Її девіантність, як правило, не є умисною у сенсі політичного рішення катувати; вона є структурною, породженою сукупною дією політики, яка сама по собі декларує протилежну мету. Держава не обирає жорстоке поводження, вона його виробляє. Так само девіантна держава не є «державою, що не відбулася»: її інститути функціонують, її суди виносять вироки, її в'язнична система приймає засуджених. Проблема не в слабкості інститутів, а в тому, що функціонування цих інститутів у режимі надмірної інкарцерації неминуче породжує порушення.

Механізм девіантизації держави, описаний у дефініції, має чітку каузальну послідовність. Вихідною точкою є прагнення до «безпеки», яке ми вже бачили на рівні виробництва квазідевіантів. Це прагнення трансформується у політику надмірної інкарцерації: розширення підстав для запобіжного ув'язнення, зростання тривалості покарань, звуження можливостей дострокового звільнення, використання позбавлення волі

як реакції за замовчуванням. Надмірна інкарцерація неминуче веде до перенаселеності установ, оскільки жодна держава не здатна будувати місця тримання з тією ж швидкістю, з якою вона виробляє ув'язнених. Перенаселеність породжує дефіцит ресурсів – просторових, кадрових, медичних, фінансових. Дефіцит ресурсів послаблює контроль адміністрації та створює вакуум, який заповнюється в'язничною субкультурою та насильством. І перенаселеність, і в'язнична субкультура, і неформальні в'язничні ієрархії, і насильство є, за усталеною практикою ЄСПЛ, порушенням статті 3 Конвенції, що було зафіксовано, зокрема, у пілотному рішенні *Sukachov v. Ukraine*. Отже, держава, яка починала з прагнення захистити суспільство, закінчує систематичним порушенням абсолютної заборони, яку вона сама визнала.

Ця каузальна послідовність не є теоретичною абстракцією; вона має емпіричне підтвердження у масштабах, які важко ігнорувати. Розмірковуючи про девіантну природу сучасних держав у сфері політики запобігання катуванням, неможливо оминати увагою феномен зростання в'язничного населення, яке невинно збільшується в усьому світі всупереч закликам, що начебто ґрунтуються на здоровому глузді, та позиції міжнародних неурядових організацій щодо його скорочення. Там, де, здавалося б, наявні і здоровий глузд, і раціональні аргументи про те, що в'язниця є надто витратною, небезпечною, непередбачуваною, а головне – такою, що не виправляє злочинців, кількість ув'язнених однак продовжує зростати. Цей незаперечний факт, підтверджений національними тенденціями, показує, наскільки політичні еліти зацікавлені у збереженні ув'язнення як інституту, незважаючи на його побічний продукт у вигляді неналежних умов тримання та в'язничного насильства. Саме тут перша ланка описаного механізму – прагнення до «безпеки» через ув'язнення – виявляє свою справжню природу: це не тимчасова реакція на кримінологічну кон'юнктуру, а стійка політична преференція, яка відтворюється незалежно від того, чи досягає вона задекларованої мети.

Друга ланка механізму – нездатність держави будувати місця тримання з тією ж швидкістю, з якою вона виробляє ув'язнених, – також потребує уточнення. Безперечно, за наявності належної політичної волі національні уряди могли б побудувати значну кількість нових в'язниць, проте цього не відбувається. Уряди продовжують використовувати ув'язнення максимально широко. Час від часу з'являються повідомлення про будівництво нових в'язничних закладів, однак вони стосуються переважно Європи і аж ніяк не знімають гостроти проблеми, попри схвалення таких кроків з боку ЄКЗК. Йдеться, отже, не стільки про об'єктивну неспроможність, скільки про відсутність зацікавленості: перенаселеність є не непередбачуваним наслідком, а толерованим побічним продуктом політики, яку держава свідомо продовжує.

Показовим прикладом є Україна. Найбільша європейська держава (за винятком Росії, яку європейською можна вважати лише умовно та з великим застереженням) за тридцять п'ять років незалежності після виходу зі складу Радянського Союзу так і не спромоглася збудувати жодної нової в'язниці, попри величезне в'язничне населення. Перший період незалежності був абсолютно катастрофічним з економічного погляду внаслідок розпаду Радянського Союзу та розриву політико-економічних зв'язків; останні чотири роки припадають на війну, що робить питання будівництва неактуальним для цього відрізка часу. Проте навіть з урахуванням цих обставин щонайменше двадцять років не мають жодного виправдання і демонструють абсолютну незацікавленість політичних еліт у вирішенні проблеми неналежного поводження в місцях позбавлення волі. Це, у свою чергу, означає, що обсяги, прояви та наслідки такого поводження цілком задовольняють політичні еліти, які консервують таку ситуацію і на майбутнє. Український випадок є, таким чином, майже лабораторною ілюстрацією дефініції девіантної держави: держава, яка ратифікувала

Конвенцію, визнала юрисдикцію ЄСПЛ, отримала пілотне рішення *Sukachov v. Ukraine* і є адресатом численних доповідей ЄКЗК, десятиліттями відтворює ту саму матеріальну інфраструктуру жорстокого поводження, яку вона формально зобов'язалася усунути.

Поняття «автодевіантність» або «автодевіантизація» позначає саме цю властивість замкненого кола. Держава не є девіантною внаслідок зовнішнього впливу або злої волі окремих посадовців; вона запрограмована на девіантність власною політикою. Кожен новий крок у напрямі «безпеки» через ув'язнення є одночасно кроком у напрямі порушення антикатувальних стандартів. Ця запрограмованість має системний характер: вона вбудована у законодавство, у судову практику, у бюджетні пріоритети, у кадрову політику, у суспільні очікування. Саме тому окремі заходи – будівництво нової установи, підвищення заробітної плати персоналу, запровадження нових процедур подання скарг – не здатні розірвати коло, доки не змінено вихідну точку, тобто політику надмірної інкарцерації.

Найбільш парадоксальним елементом дефініції є подвійне становище держави: вона є одночасно суб'єктом, відповідальним за жорстоке поводження, і жертвою власної політики. Відповідальність держави є юридично безспірною: саме держава відповідає перед ЄСПЛ, саме держава сплачує справедливую сатисфакцію, саме держава є адресатом доповідей ЄКЗК. Але держава є і жертвою: вона втрачає ресурси, репутацію, довіру громадян, міжнародну легітимність, і, що найважливіше, вона втрачає моральну підставу для здійснення покарання взагалі. Держава, яка сама систематично порушує абсолютну заборону, не може претендувати на роль морального авторитету, який засуджує порушників. Її покарання стає покаранням девіанта девіантом, і саме в цьому пункті категорія «девіантна держава» замикається на категорії «пенологічний песимізм».

Взаємозв'язок трьох категорій: замкнене коло карцерного континууму

Три запропоновані категорії описують три рівні однієї системи і водночас три фази одного циклу. На рівні суспільства дисциплінарна логіка, підсилена дискурсом ризику, виробляє квазідевіантів – безмежно та невпинно, оскільки виробництво носіїв ризику не має природного обмежувача. На рівні системи правосуддя ця система, отримуючи на вхід квазідевіантів замість осіб, які вчинили діяння, втрачає здатність застосовувати раціональні цілі покарання і впадає у стан пенологічного песимізму, за якого покарання перетворюється на самодостатній інструмент виключення. На рівні держави система правосуддя, яка функціонує у режимі виключення, наповнює місця несвободи понад їхню спроможність, і держава, всупереч власним зобов'язанням, систематично порушує антикатувальні стандарти, стаючи девіантною державою.

Проте цикл на цьому не завершується, а повертається до вихідної точки. Девіантна держава, втративши моральну підставу для покарання і стикаючись із критикою міжнародних інституцій, реагує не переглядом політики інкарцерації, а посиленням дискурсу безпеки, оскільки саме безпека є єдиною доступною їй легітимацією. Посилення дискурсу безпеки означає розширення переліку носіїв ризику, тобто виробництво нових квазідевіантів. Коло замикається. Суспільство виробляє квазідевіантів, система правосуддя виключає їх без мети, держава порушує власні стандарти, порушення держави легітимується новою безпековою тривогою, тривога виробляє нових квазідевіантів. Кожен оберт циклу не повертає систему у вихідний стан, а піднімає її на новий рівень контролю, тому правильніше говорити не про коло, а про спіраль.

Три категорії можна впорядкувати і за іншою віссю – за віссю співвідношення ярлика та діяння. Квазідевіант є особою, яка отримує ярлик девіанта без девіантного діяння. Девіантна держава є суб'єктом, який вчиняє девіантні діяння без ярлика девіанта, адже держава залишається формально правовою, демократичною, такою, що визнала всі

стандарти. Між ними розташована система правосуддя, яка за пенологічного песимізму перестає розрізняти ярлик і діяння взагалі, оскільки для неї покарання є самодостатнім. Таким чином, у карцерному континуумі відбувається міграція девіантності: ярлик рухається вниз, до найбільш вразливих, а фактична девіантність рухається вгору, до найбільш могутнього суб'єкта, при цьому інстанція, яка мала б співвідносити ярлик та діяння, втрачає здатність до такого співвіднесення. Це і є, на нашу думку, сутнісна характеристика постмодерного соціального контролю у його східноєвропейській версії.

Термін «карцерний континуум», який ми використовуємо як загальну рамку, запозичений у Фуко, де він позначав безперервність дисциплінарних технік від в'язниці через школу, лікарню, казарму до суспільства в цілому (Foucault, 1975/1998). У нашому використанні цей термін набуває додаткового значення: континуум охоплює не лише інститути, а й рівні, і три запропоновані категорії є його вузловими точками. Квазідевіанти є входом у континуум, пенологічний песимізм є режимом його функціонування, а девіантна держава є його результатом і водночас його рушієм.

Цінність запропонованої термінології полягає, як видається, у трьох аспектах.

По-перше, вона дозволяє пояснити, чому реформи, спрямовані на окремий рівень системи, не дають системного результату: гуманізація умов тримання без зміни політики інкарцерації, запровадження пробації без зміни судової практики, ратифікація стандартів без зміни дискурсу безпеки лише перерозподіляють проблему між рівнями, не усуваючи її. По-друге, вона дозволяє відмежувати структурний аналіз від моралізаторського: девіантна держава не є злою державою, квазідевіант не є жертвою змови, пенологічний песимізм не є професійною нечесністю; всі три є продуктами логіки, яка діє незалежно від намірів окремих акторів. По-третє, вона надає дослідникові інструмент для порівняльного аналізу: інтенсивність виробництва квазідевіантів, глибина пенологічного песимізму та ступінь автодевіантизації держави є вимірюваними параметрами, за якими можна порівнювати держави та періоди.

Homo disciplinatus і природне підґрунтя неналежного поведіння

Синтез викладених тез дозволяє сформулювати цілісну картину трансформації дисципліни та соціального контролю від XX до XXI століття і водночас пояснити, чому неналежне поведіння є не аномалією, а закономірним продуктом цієї трансформації. Дисципліна, яка виникла як просторовий розподіл індивідів у відгороджених інституціях, не зникла з появою критики тотальних інституцій та риторики декарцерації, а трансформувалася у значно ширшу й гнучкішу мережу соціального контролю. Ув'язнення в цій мережі не протиставляється нев'язничним засобам контролю, а доповнюється ними, що пояснює парадоксальне одночасне поширення обох тенденцій на тлі закликів до скорочення в'язничного населення.

Ця трансформація має чітко визначеного бенефіціара. Ув'язнення як соціальний інститут утвердилося та продовжує розширюватися не завдяки своїй ефективності у досягненні формально задекларованих цілей – виправлення, ресоціалізації, превенції злочинності, – а завдяки тій функції, яку воно виконує для політичних еліт: функції безперервного й такого, що постійно розширюється, соціального контролю. Політичні еліти зацікавлені у максимізації просторового, поведінкового і, дедалі більшою мірою, когнітивного контролю над населенням, а концепції менеджменту ризиків надають цій зацікавленості раціональну та нейтральну на вигляд мову, яка перетворює контроль на технічну проблему управління небезпекою.

Неналежне поведіння, включно з катуванням у його найбільш радикальних формах, постає в цій системі як абсолютно природний, хоча формально засуджуваний і побічний

продукт функціонування соціального контролю. Воно необхідне для забезпечення точної локалізації індивідів у клітинках дисциплінарної матриці, а отже, вкорінене в самій логіці карцеральної системи, а не в аномаліях окремих її елементів. Якщо неналежне поведіння є природним наслідком, то воно має і природне підґрунтя, і саме це підґрунтя, а не поведінка окремих посадовців чи недоліки окремих установ, визначає його відтворюваність і стійкість до реформ.

Єдине, у чому зацікавлені політичні еліти щодо цього наслідку, – це те, щоб він не набував занадто радикальних форм, здатних завдати шкоди самим елітам через делегітимізацію системи в очах суспільства чи міжнародної спільноти. Саме тому міжнародний апарат органів запобігання катуванням об'єктивно виконує функцію не викорінювання, а стримування неналежного поведіння в межах, які не загрожують стабільності самої системи соціального контролю, хоча ЄКЗК можна подати як виняток з огляду на коефіцієнт корисності наслідків його діяльності, помножений на послідовність, системність та періодичність. Це не применшує цінності такого стримування для конкретних осіб, позбавлених свободи, проте змушує тверезо оцінювати межі того, чого можна досягти інструментами моніторингу, не торкаючись функції ув'язнення як такої.

У центрі описаної трансформації постає фігура *Homo disciplinatus* – людини дисциплінованої, покірного, прогнозованого і безпечного споживача, що прийшла на зміну образу дисциплінованого солдата XVII–XIX століть. Якщо класична дисципліна прагнула підкорити, використати, перетворити та вдосконалити тіло, то щодо *Homo disciplinatus* достатньо лише убезпечити систему від його виходу з мережі соціального контролю та від породжуваних ним непередбачуваних ризиків. Саме в цьому полягає внутрішній зв'язок між зміною ідеалу дисципліни та природним підґрунтям неналежного поведіння: система, яка не прагне вдосконалити індивіда, а лише утримати його в межах передбачуваності, не має внутрішніх мотивів для дбайливого ставлення до його тіла і гідності, а тому відтворює неналежне поведіння як звичайний режим свого функціонування.

З цього випливає і практичний висновок для політики протидії катуванням. Доки аналіз та реформаторські зусилля обмежуються технічними параметрами утримання – площею камер, харчуванням, медичним супроводом, підготовкою персоналу, – вони приречені залишатися косметичними, оскільки не зачіпають ані функції ув'язнення в системі відтворення влади політичних еліт, ані тієї моделі людини, на яку ця система орієнтована. Справжня протидія неналежному поведінню вимагає визнання того, що воно є структурним, а не випадковим елементом сучасного ув'язнення, і що подолання його передбачає перегляд самої функції, яку ув'язнення виконує в системі соціального контролю.

У такій перспективі права людини залишаються тим єдиним бар'єром, подолання якого становить стратегічну мету сучасних дисциплінарних механізмів. Саме тому вони є і головним ресурсом опору тотальності соціального контролю над *Homo disciplinatus* у XXI столітті, а заборона катування та неналежного поведіння, закріплена у статті 3 Конвенції, набуває в цьому контексті значення не лише правового стандарту утримання, а й останнього нормативного обмеження, яке не дозволяє системі соціального контролю остаточно звести людину до керованого й прогнозованого об'єкта.

Неналежне поведіння як побічний продукт сучасного соціального контролю

Дисципліна, впроваджена в сучасному суспільстві XIX століття через появу відповідних дисциплінарних інститутів – в'язниці, армії, психіатричної лікарні, шпиталю тощо, – створює ситуацію, коли кожному індивіду відводиться окреме місце, а кожному місцю – свій індивід. Саме в цій логіці локалізації індивідів у клітинках дисциплінарної

матриці криється пояснення того, чому те, що ще донедавна відкрито таврувалося з огидою як катування, внаслідок дуже гнучких операцій перетворилося на неналежне поводження, яке, своєю чергою, стало невід'ємним атрибутом сучасного ув'язнення за визначенням.

Принципово важливо, що неналежне поводження, а подекуди й катування, є саме *побічним продуктом дисципліни*, а не її метою. Цей побічний продукт не є важливим сам по собі – він є похідним від значно важливіших для системи процесів, які забезпечують точну локалізацію індивідів у клітинках сучасної дисциплінарної матриці. У XXI столітті дисципліна набула особливих, значно більш проникних і гнучких форм, менш відомих і менш видимих, ніж класичні тілесні покарання. Це створило ситуацію, за якої неналежне поводження в тотальних інституціях піддалося ще більшій нормалізації – навіть на тлі постійної хвилі закликів до скорочення ув'язнення, до декарцерації, до обмеження відповідних форм поводження персоналу тотальних інституцій.

Це протистояння нагадує змагання снаряда і броні, у якому правоорієнтовані заклики та відповідні правозахисні стратегії програють прагненням політичних еліт зберегти максимально широкий просторовий соціальний контроль – не лише над індивідуальною поведінкою, а й над звичками індивідів, дедалі активніше застосовуючи для цього ідеї менеджменту ризиків. Відголоском цієї трансформації є перехід від класичних катувань до більш проникних, замаскованих, гнучких і не настільки кричущих форм неналежного поводження. Експеси окремих виконавців, які підпадають під визначення катування, безумовно, засуджуються та піддаються остракізму, проте це аж ніяк не виключає системної старанності держав-девіантів у поширенні саме замаскованих форм неналежного поводження, яке є невід'ємним атрибутом сучасного ув'язнення.

Проблема катувань та інших форм неналежного поводження в системі сучасних відносин влади потребує розгляду не як сукупності поодиноких експесів чи інституційних збоїв, а як системного наслідку тієї моделі соціального контролю, яка склалася у XXI столітті. Наша вихідна теза полягає в тому, що сьогодні вже сформована наступна, четверта модуляція соціального контролю, яка є логічним продовженням модулярної концепції Фуко. Якщо перші три модуляції Фуко пов'язував із переходом від суверенної влади до дисциплінарної, а від дисциплінарної – до біополітичної та контрольної, то сучасний етап характеризується завершенням формування усіх умов для занурення світу в тенета карцерного контролю, навіть тоді, коли зовні ця дисципліна вже не має виразного інституційного забарвлення, а реалізується за допомогою неінституційних, розпорошених у соціальному просторі додатків і практик.

Зрештою, ключова відмінність четвертої модуляції від попередніх полягає в тому, що вона поєднує елементи всіх трьох типів влади, описаних Фуко, – суверенної, дисциплінарної та біополітичної, – але робить це за умов, коли межі між державним і недержавним, публічним і приватним, інституційним і повсякденним, реальним і віртуальним втрачають колишню чіткість. Приватні охоронні компанії, приватизовані установи виконання покарань, комерційні платформи електронного моніторингу, банківські системи, що автоматично блокують операції «підозрілих» клієнтів, соціальні мережі, залучені до формування поведінкових профілів, численні реєстри девіантів – колаборантів, осіб, засуджених за статеві та насильницькі злочини, лудоманів, «ворогів держави», «ненадійних», «недобросовісних» та «осіб під санкціями», – а також санкційні списки утворюють розгалужену інфраструктуру контролю. Усі ці механізми та суб'єкти здійснюють нагляд, класифікують осіб за ступенем ризику, встановлюють обмеження та забезпечують їхнє соціальне виключення – тобто виконують функції, які ще кілька десятиліть тому були переважно зосереджені в руках державних правоохоронних і каральних інституцій.

Показовим є те, що в кожному з цих прикладів державна девіантність супроводжується власною, специфічною для конкретного суспільства логікою класифікації девіантів, стосовно яких відповідна практика вважається допустимою чи навіть необхідною. Це не означає послаблення держави як такої; навпаки, держава делегує частину дисциплінарних функцій, зберігаючи за собою вирішальну роль у визначенні того, хто саме потрапляє до відповідних класів і категорій, що підлягають нагляду.

Важливо підкреслити, що йдеться саме про модуляцію, а не про просту заміну однієї форми контролю іншою. Дисциплінарна влада, описана Фуко на матеріалі паноптикону, армійських казарм, шкіл і мануфактур, ніколи повністю не зникає – вона радше вбудовується у наступні шари контролю, стаючи їхньою прихованою інфраструктурою. Так само й сучасна, четверта модуляція не скасовує ані суверенну репресію, ані дисциплінарний нагляд, ані біополітичне регулювання популяцій, а надбудовується над ними, використовуючи цифрові реєстри, електронний моніторинг, системи оцінки ризиків та безліч формально «неінституційних» додатків – мобільні застосунки для звітності, платформи електронного урядування, бази даних соціальних служб, – які на перший погляд не мають жодного стосунку до в'язничної системи, але фактично виконують ту саму функцію розширення й ущільнення карцерного простору за межі стін в'язниці. У цьому сенсі можна говорити про буквально розкидання тенет соціального контролю: якщо класична в'язниця мала чіткі просторові межі – мур, ґрати, контрольно-пропускний пункт, – то сучасна дисципліна таких меж позбавлена, вона розсіюється по всій тканині суспільного життя, охоплюючи дедалі більшу кількість людей, які ніколи не були засуджені, а лише були поміщені в ті чи інші реєстри девіантів.

Показовим прикладом такого перетворення є еволюція самої ідеї пробації. З моменту свого виникнення пробація позиціонувала себе як інструмент, що *de facto* рятує особу від ув'язнення, як гуманізацію кримінальної юстиції та альтернативу в'язничному ізоляціонізму. Однак сьогодні, хоча адепти пробації й не полюбують говорити про це вголос, пробація стала всього-на-всього інституційним продовженням в'язниці. Навіть за умови існування формально розділених в'язничних систем та служб пробації рівень кооперації між в'язничною системою та службою пробації залишається настільки високим, що можна говорити про фактичну амальгамацію контрольно-наглядової і дисциплінарної природи відповідних інституційних та неінституційних додатків. Пробація, замість того щоб звужувати карцерний простір, розширює тенета соціального контролю, розкидаючи їх на ту частину населення, яка формально не перебуває в місцях позбавлення волі, але залишається під постійним інституційним наглядом, реєстрацією, звітністю та дисциплінарними санкціями.

Показово, що подібна амальгамація простежується не лише на рівні окремих інституцій, а й на рівні самої мови кримінальної юстиції. Термінологія «супроводу», «реінтеграції», «ресоціалізації», яка мала б підкреслювати гуманістичний, ненасильницький характер пробації, на практиці співіснує з термінологією порушень, невиконання обов'язків, повернення до суду, скасування пробаційного нагляду й реального позбавлення волі. Ця подвійність не є випадковою: вона відображає структурну функцію пробації як механізму, що розширює обсяг населення, яке перебуває під наглядом кримінальної юстиції, попри те що формально це населення позбавлення волі не зазнає. У результаті офіційна статистика в'язничного населення систематично применшує реальний обсяг карцерного контролю в суспільстві, адже поза увагою залишається значно ширше коло осіб, які перебувають під наглядом пробації, електронного моніторингу, умовно-дострокового звільнення та інших форм поств'язничного або альтернативного в'язничного контролю.

Ключовим для розуміння логіки сучасної антикатувальної політики є діалектичний зв'язок між трьома процесами, що розгортаються одночасно. По-перше, дедалі зростає кількість девіантів і квазидевіантів. По-друге, в силу продовження дроблення класів і типів девіантів на нові види та підвиди, політичні еліти намагаються від цих класів і типів відгородитися – зберегти власну просторову, соціальну та символічну автономність. По-третє, оскільки кількість класів і типів девіантів не може не зростати, разом із нею об'єктивно зростає і кількість злочинців як окремого, вужчого класу девіантів, а відтак – і кількість ув'язнених або осіб, які перебувають під наглядом різних елементів системи кримінальної юстиції. Це зростання в'язничного населення не є випадковим статистичним коливанням, а системним наслідком безперервного відтворення й розмноження класів девіанції в постмодерному суспільстві. Відповідно, усе це підвищує – причому йдеться вже не про абстрактні ризики, а про цілком реальні, статистично очікувані можливості – ймовірність того, що девіанти піддаватимуться поводженню, яке суперечить стандартам, що паралельно вибудовуються в рамках концепції прав людини та поширюються дедалі ширше і на дедалі більшу кількість соціальних груп.

Маючи вкрай обмежені фінансові ресурси, сучасні держави не спроможні впоратися навіть зі старими, уже усталеними стандартами поводження з ув'язненими, не кажучи вже про нові, ускладнені вимоги щодо особливостей тримання жінок, дітей, трансгендерних осіб, психічно хворих та інших вразливих категорій. Виконання цих вимог потребує значних додаткових ресурсів, яких державний бюджет, обтяжений з самого початку дефіцитом, забезпечити не в змозі. Це від самого початку прирікає державу на фактичний статус девіанта власної, самою ж державою проголошеної антикатувальної політики. Інакше кажучи, йдеться не про загрози чи ризики порушення прав ув'язнених, а про своєрідне програмування, автоматичне потрапляння держави – через непереборний розрив між зобов'язаннями і ресурсами – у відповідний стан систематичного порушення тих самих стандартів прав людини, дотримання яких вона формально проголосила своїм пріоритетом, і не витримує напруги, яку створює цей розрив.

Цей розрив між формально проголошеними стандартами і реальною спроможністю їх забезпечити має структурний, а не тимчасовий характер, і саме тому його не можна усунути одноразовим збільшенням бюджетного фінансування. Стандарти поводження з ув'язненими, що виробляються на міжнародному рівні – у практиці ЄСПЛ щодо статті 3 Конвенції, у рекомендаціях ЄКЗК, у Мінімальних стандартних правилах ООН поводження з ув'язненими, – еволюціонують значно швидше, ніж спроможність національних в'язничних систем їх виконувати. Кожне нове покоління стандартів – щодо площі особистого простору, санітарних умов, медичного забезпечення, доступу до правової допомоги, поводження з вразливими категоріями ув'язнених – накладається на систему, яка ще не встигла повністю адаптуватися до попереднього покоління вимог. У результаті держава опиняється у становищі перманентного, структурного відставання, яке ззовні може виглядати як добросовісна, хоча й неповна відповідність стандартам, а по суті є системним відтворенням умов, що провокують неналежне поводження.

Було б, проте, абсолютно наївним і примітивним зводити всю проблему лише до питання фінансування та неспроможності держав витримувати високі стандарти поводження з ув'язненими. Існують і протилежні приклади – держави, що демонструють відносно високий рівень дотримання антикатувальних стандартів, – однак ці приклади, з іншого боку, характеризуються порівняно невеликою кількістю ув'язнених, яка не становить значного навантаження на державні бюджети. При цьому загальна кількість девіантів залишається незалежною від того, яку конкретну природу вони мають: хоч би до якого класу вони належали – злочинці, особи з психічними захворюваннями, які

демонструють агресивну поведінку, жебраки, бродяги, алкоголіки, наркомани, – власне сама здатність суспільства й держави до постійного відтворення девіантів, їхніх класів, типів і різновидів є об'єктивним і структурним чинником, що прямо і невідворотно впливає на зростання в'язничного населення, а відтак і на масштаб феномену неналежного поводження.

Постійне відтворення девіантів, розмноження і подрібнення їхніх класів, типів та різновидів становить, по суті, зворотний бік тієї самої монети, іншим боком якої є катування та відповідна антикатувальна політика. У цьому й полягає зацікавленість політичних еліт – причому зацікавленість подвійна і на перший погляд суперечлива. З одного боку, політичні еліти прагнуть максимально дистанціюватися, відгородитися від девіантів – символічно, риторично, а часто й фізично, просторово, зберігаючи власну автономність і непричетність до проблем, які породжує зростання девіації. З іншого боку, ті самі політичні еліти одночасно зацікавлені в локалізації девіантів – причому локалізації як просторовій (через інститути ізоляції: в'язниці, СІЗО, психіатричні заклади закритого типу, гуртожитки для бездомних, реєстраційні режими для мігрантів), так і соціальній (через таврування та стигматизацію, формальну й неформальну реєстрацію, віднесення особи до певного класу чи підкласу девіантів, що супроводжується обмеженням її соціальної мобільності). Саме ця подвійна зацікавленість – одночасно у віддаленні від девіантів і в їхній локалізації – і є тим механізмом, який розкидає тенета соціального контролю дедалі ширше на суспільство, перетворюючи дисципліну із суто інституційного явища на розпорошену, неінституційну, вбудовану в повсякденність практику.

Не варто дивуватися тому, що звіти міжнародних організацій рік у рік переповнені прикладами й випадками неналежного поводження, які до того ж регулярно повторюються. Для осіб, обізнаних із проблематикою, це вже не викликає особливого здивування. І йдеться лише про ті приклади, де умисел політичних еліт на відтворення девіантів має опосередкований, прихований або вельми розпорошений характер. Що ж казати про ті приклади, коли сама держава відкрито оголошує катування та нелюдське поводження елементом власної офіційної політики? Таких прикладів можна пригадати чимало. Це і Сполучені Штати Америки з відповідними спеціальними посібниками для проведення так званих «посилених» допитів. Це і Велика Британія – операція «Деметріус» у Північній Ірландії.

Після 11 вересня 2001 року у США йшлося про конструювання окремого класу *unlawful enemy combatants*, правовий статус яких свідомо виводився за межі як звичайного кримінального процесу, так і міжнародного гуманітарного права, що й уможливило застосування «*enhanced interrogation techniques*» (Al-Marri v. Pucciarelli, 2008; Boumediene v. Bush, 2008; Khadr v. United States, 2008). У випадку операції «Деметріус» у Північній Ірландії йшлося про клас «*підозрюваних у тероризмі*», щодо якого запроваджувався режим інтернування без суду та практика «*enhanced interrogation techniques*». У випадку сучасної Росії йдеться про клас «українських військовополонених та цивільного населення на тимчасово окупованих територіях», щодо якого катування й сексуальне насильство перетворилися на елемент офіційно санкціонованої, хоча формально й не визнаної, державної політики. Так, за даними тематичної доповіді УВКПЛ від 18 вересня 2026 року, з 1004 задокументованих випадків сексуального насильства 89 відсотків атрибутовано органам влади Російської Федерації, причому таке насильство системно застосовувалося як метод катування щодо українських військовополонених і цивільних затриманих на всіх етапах тримання – у 83 офіційних установах та 81 неофіційному чи транзитному місці (Deutsche Welle, 2026; Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights [OHCHR], 2026, paras. 2–3, 16–30; Radio Svoboda, 2026; UN News, 2026). Водночас

Російська Федерація не розслідує ці діяння, федеральними законами № 270-ФЗ (2023) та № 64-ФЗ (2024) звільнила військовослужбовців від кримінальної відповідальності, а у вересні 2025 року денонсувала Європейську конвенцію про запобігання катуванням, тобто безкарність закріплено на рівні державної політики (OHCHR, 2026, paras. 5, 57–58; Sheludkova, 2026).

У кожному з цих випадків спостерігається той самий механізм: державі потрібно спершу сконструювати – юридично, ідеологічно, риторично – окремий клас девіантів, стосовно якого загальні гуманітарні та правозахисні стандарти нібито не застосовуються повною мірою, і лише після цього стає можливим системне застосування катувань щодо цього класу.

Механізми просторової локалізації девіантів у сучасному суспільстві не обмежуються класичною ізоляцією у в'язниці: до них також належать спеціалізовані слідчі ізолятори, психіатричні заклади примусового тримання, центри тримання мігрантів, гуртожитки та притулки закритого типу для бездомних, а також практики примусового переселення чи адміністративного нагляду за місцем проживання. Механізми ж соціальної локалізації діють паралельно й часто непомітно: це реєстри осіб, засуджених за певні категорії злочинів, обмеження права голосу чи права обіймати певні посади, інформаційні бази даних, доступні роботодавцям, санкційні списки та списки «недоброчесних», а також медійна стигматизація, яка закріплює за особою статус «девіанта» задовго до будь-якого вироку суду і зберігає цей статус довго після відбуття покарання. Саме поєднання просторової та соціальної локалізації – а не лише формальний вирок суду – і перетворює особу на «довічного» девіанта в очах суспільства та держави, істотно підвищуючи для неї сукупний, кумулятивний ризик зіткнутися з тим чи іншим проявом неналежного поведіння впродовж усього подальшого життя.

Таким чином, катування й інші форми неналежного поведіння в сучасному суспільстві доцільно розглядати не як девіацію самої держави в її звичному, вузькому розумінні, а як системний, структурно зумовлений наслідок тієї моделі соціального контролю, яка склалася в умовах постмодерного розмноження класів девіантів, розкидання тенет дисципліни за межі традиційних інституційних кордонів та амбівалентної – водночас дистанційної й локалізаційної – політики елітних груп щодо девіантних категорій населення. Подолання цієї системної проблеми потребує не лише збільшення фінансування в'язничних і правоохоронних систем, а й перегляду самої логіки постійного розширення категорій девіантності, яка перетворює антикатувальну політику на завдання, обсяг якого зростає швидше, ніж спроможність держав його виконувати.

У практичній площині це означає, що будь-яка стратегія запобігання катуванням і неналежному поведінню, яка обмежується виключно реформуванням в'язничної системи – поліпшенням умов тримання, підготовкою персоналу, збільшенням фінансування, – матиме лише обмежений і тимчасовий ефект, якщо вона залишає поза увагою механізм безперервного розширення категорій девіантності. Доти, доки суспільство і держава зберігають зацікавленість у постійному подрібненні класів девіантів – адже саме це подрібнення забезпечує політичним елітам можливість одночасно дистанціюватися від «проблемного» населення і зберігати над ним інституційний контроль, – доти зростання в'язничного населення та пов'язане з ним зростання ризиків неналежного поведіння залишатимуться структурно неминучими. Тому ефективна антикатувальна політика повинна включати не лише інституційний, а й концептуальний вимір: критичний перегляд самої логіки, за якою дедалі ширші сегменти населення послідовно й систематично переводяться зі статусу «звичайних», «нормальних» громадян до статусу тих чи інших класів, типів і підвидів девіантів, що підлягають нагляду, реєстрації, локалізації та –

зрештою – ризику катування чи іншого неналежного поводження з боку тієї самої держави, яка формально зобов'язалася цьому поводженню запобігати.

Зрештою, слід зауважити, що феномен неналежного поводження, узятий у цій системній перспективі, не є маргінальним побічним ефектом функціонування кримінальної юстиції, а становить її невід'ємну структурну складову в умовах, коли обсяг девіантності, підданий офіційному реєструванню, зростає швидше за спроможність суспільства й держави гуманно поводитися з усіма особами, які до цього обсягу потрапляють. Емпіричні дослідження в галузі кримінології та пенології – від класичних робіт Фуко й Гоффмана до сучасних порівняльних досліджень в'язничного населення в різних правових системах – послідовно підтверджують кореляцію між зростанням формальних категорій злочинів і девіацій, з одного боку, та зростанням показників переповненості місць позбавлення волі, погіршенням матеріальних умов тримання й почастішання випадків жорстокого поводження персоналу, з іншого. Це означає, що будь-яка сумлінна антикатувальна стратегія має включати систематичний моніторинг не лише умов тримання як таких, а й самої динаміки криміналізації та класифікації девіантної поведінки, оскільки саме ця динаміка визначає той демографічний тиск, під яким опиняється в'язнична система в кожен конкретний момент.

Висновки

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що у цій статті ми спробували акумулювати різні підходи, погляди, концепції та теорії, які на перший погляд не пов'язані між собою. Соціологія девіантності та теорія стигматизації, аналіз дисциплінарної влади і тотальних інституцій, теорії покарання, концепції управління ризиками та міжнародні стандарти запобігання катуванням і неналежному поводженню зазвичай існують у різних дисциплінарних площинах і рідко зводяться до спільного знаменника. Ми свідомо звели їх в одному тексті, оскільки лише у такому поєднанні стає видимим те, що залишається непомітним у межах кожної з них окремо.

До цього нас спонукала триваюча і тривала нерозв'язаність багатьох завдань, задекларованих перед національними системами кримінальної юстиції. Ці системи мають боротися зі злочинами та запобігати їм і водночас запобігати неналежному поводженню у тотальних інституціях. Жодне з цих завдань не завершується успіхом, хоч би скільки реформ, стратегій і концепцій змінювали одна одну. Саме ця хронічна неуспішність примусила нас глибше проаналізувати проблему і шукати її причини не у вадах окремих норм чи окремих виконавців, а у самій логіці, за якою сьогодні функціонує юстиція.

Головний закид, який ми висуваємо у цій статті, полягає у тому, що надто формалістичний та формально-нормативний підхід до злочину, покарання, тотальних інституцій і неналежного поводження шкодить самим правам людини і захисту людини на найпростішому рівні – рівні захисту від того самого неналежного поводження, яке час від часу сягає рівня катування. Як ми довели, неналежне поводження є не випадковим гостем, а постійним супутником і рибою-прилипалою на тілі кримінальної юстиції. Воно рухається разом із нею, живиться з неї і не зникає від того, що його вкотре заборонено на папері.

У цьому контексті ми відкидаємо будь-яке тлумачення практик неналежного поводження як ексцесів виконавців, від яких національні адміністратори та політики вмивають руки, не пояснюючи першопричин таких практик. Пояснення через ексцес виконавця є зручним саме тому, що воно нічого не пояснює. Воно індивідуалізує те, що є системним, і перетворює структурну властивість каральної системи на біографічну ваду конкретного наглядача, оперативного працівника чи слідчого, залишаючи саму систему поза питаннями.

Ми чудово розуміємо, що теза про інструментальність неналежного поведіння та його корисність для політичних еліт може для когось звучати радикально. Власне, той обсяг матеріалу, який ми виклали разом з аналізом і критикою інших науковців, що досліджували дотичні питання, був поданий нами спеціально для того, щоб пом'якшити гостре сприйняття положень, які мають радикальний вигляд. Проте цей радикалізм зникає у міру аналізу тенденцій і фактів у сфері кримінальної юстиції. Радикальною виявляється не теза, а сама дійсність, яку ця теза описує.

А дійсність така, що кримінальна юстиція чимдалі більше стає не кримінальною, а, краще сказати, антидевіантною юстицією. Уже в цьому криється глибинна проблема. Замість дихотомії «злочинець – законослухняний громадянин», на якій тримається класичне кримінальне право, ми маємо лише велику кількість девіантів з різною концентрацією девіантності або, точніше, з різною концентрацією задекларованої та встановленої девіантності. Причому ця концентрація залежить не лише і не стільки від суду, скільки від засобів масової інформації, журналістів, розслідувачів та інших виробників ярликів. Межа між винним і невинуватим поступається місцем шкалі, на якій своє місце має кожен, а питання полягає лише у тому, яку позначку йому присвоєно сьогодні.

Усі категорії, які подаються нами у цій статті, – квазідевіант, девіантна держава та пенологічний песимізм, – на нашу думку, обрамляються поняттям, яке ми запроваджуємо до наукового обігу, а саме поняттям антидевіантної юстиції. Воно відображає стан справ у сучасному світі, коли надто багато теорій кримінального права та покарання, які змінювали одна одну, так і не змогли поставити крапку і дати чітку відповідь на те, що є злочин, що є покарання і як ми маємо поводитися зі злочинцем або реальним девіантом, хоч би як він називався. Пенологічний песимізм є інтелектуальним наслідком цієї невдачі, а антидевіантна юстиція – її інституційним наслідком: там, де зникла віра у здатність покарання досягати задекларованих цілей, порожнє місце заповнило управління відхиленнями.

Окремо слід пояснити сам вибір терміна. Слово «юстиція» у ньому є не слабкістю, а центром концептуальної провокації. Антидевіантна юстиція не є назвою функції запобігання девіантності. Це позначення особливого режиму, який зберігає інституційну оболонку юстиції – суд, процедуру, правову кваліфікацію, бази даних, рішення, санкції, – але втрачає власне ідею правосуддя. Саме тому слово «превенція» зіпсувало б усе: воно звело б концепцію до однієї з функцій державної політики. Слово «юстиція» натомість показує, що трансформувалася сама інституційна і нормативна природа правосуддя.

Парадокс, який ми фіксуємо, можна сформулювати так: антидевіантна юстиція є юстицією інституційно, але перестає бути юстицією нормативно. Цей парадокс розгортається у низці протиставлень.

Антидевіантна юстиція не встановлює вину, а приписує ризик.

Вона не розглядає вчинене діяння, а конструює можливе відхилення.

Вона не захищає право, а захищає систему від непередбачуваності.

Вона не індивідуалізує відповідальність, а класифікує людей.

Вона не виправляє девіанта, а виробляє квазідевіанта.

Вона не здійснює правосуддя, а оформлює превентивний контроль у юридичних формах.

З урахуванням сказаного ми пропонуємо таке визначення. Антидевіантна юстиція – це інституційний режим, який зберігає зовнішні форми юстиції, але переорієнтовує їх із встановлення вини та здійснення правосуддя на виявлення, класифікацію й нейтралізацію осіб, здатних відхилитися від політично або адміністративно визначеної моделі належної

поведінки. Її предметом є не злочин, а потенційна непередбачуваність; не доведена девіантність, а сконструйований ризик девіації.

Ще гостріше те саме можна висловити через заперечення. Антидевіантна юстиція – це юстиція, в якій юстиція вже не здійснюється. Вона зберігає суд, процедуру і юридичну мову, але замінює правосуддя управлінням ризиками, вину – статусом, а особу – категорією небезпечності.

Звідси стає зрозумілим і місце інших запропонованих нами категорій. Квазідевіант не є помилкою антидевіантної юстиції, він є її продуктом: це особа, яка отримує ярлик без діяння. Девіантна держава, навпаки, вчиняє діяння без ярлика: вона систематично порушує власні правила та міжнародні зобов'язання у місцях позбавлення волі, але залишається поза будь-якою шкалою девіантності, оскільки сама цю шкалу і тримає у руках. Система, яка мала б співвідносити ярлик і діяння, втрачає цю здатність, і саме у цьому розриві оселяється неналежне поводження – не як збій механізму, а як умова його безперебійної роботи.

Загальна конструкція нашої статті у підсумку зводиться до однієї формули: девіантна держава здійснює антидевіантну юстицію щодо створених нею квазідевіантів, щоб виробляти *Homo disciplinatus*. У цій формулі закладено подвійну суперечність. Держава сама стає девіантною, а юстиція – неправосудною, і відбувається це не всупереч боротьбі з девіантністю, а саме у процесі такої боротьби. Що наполегливіше держава оголошує війну відхиленням, то більше відхиляється вона сама; що ширше юстиція охоплює потенційно небезпечних, то менше у ній залишається правосуддя.

Для захисту прав людини з цього випливає висновок, який ми вважаємо практично найважливішим. Абсолютна заборона катування і неналежного поводження не може бути реалізована лише шляхом нормативного вдосконалення і пошуку винних виконавців, доки без відповіді залишається питання про те, кому і навіщо потрібна система, яка це поводження невпинно відтворює. Нормативний підхід, відірваний від аналізу соціального контролю та інтересів політичних еліт, приречений знову і знову констатувати ті самі порушення, дивуватися їхній живучості і пропонувати ті самі рецепти. Допоки неналежне поводження описується мовою ексцесу, воно залишатиметься функцією системи, за яку відповідає окремий виконавець, а не держава.

Поняття антидевіантної юстиції цілеспрямовано поміщене нами саме у висновках. Воно покликане підсумувати все, що було сказано вище, і водночас слугувати стартовою точкою для дослідження цього явища у наступних наукових роботах. Подальшої розробки потребують, зокрема, критерії, за якими антидевіантну юстицію можна емпірично відмежувати від класичної кримінальної юстиції, механізми виробництва квазідевіантів у різних правових системах, роль цифрових баз даних, засобів масової інформації та розслідувачів у розподілі задекларованої девіантності, а також поведінка антидевіантної юстиції в умовах війни, коли спокуса замінити вину статусом, а особу категорією небезпечності є найбільшою. Ми не претендуємо на те, що поставили крапку там, де її не змогли поставити численні теорії злочину і покарання. Наше завдання було скромнішим і водночас принциповішим: назвати явище його справжнім іменем, оскільки те, що не названо, не може бути ні досліджено, ні обмежено.

Список використаних джерел

Aebi, M., & Cocco, E. (2024). SPACE I – 2023 – Council of Europe Annual Penal Statistics: Prison Populations. Council of Europe and University of Lausanne.

Aebi, M., & Cocco, E. (2025). Prisons and prisoners in Europe 2024: Key findings of the SPACE I report. Council of Europe and University of Lausanne.

- Aebi, M., & Cocco, E. (2026). Council of Europe annual penal statistics. SPACE I – 2025: Prison populations. Council of Europe and University of Lausanne.
- Aebi, M., Cocco, E., Molnar, L., & Tiago, M. (2023). *Prisons and prisoners in Europe 2021: Key findings of the SPACE I report* (Series UNILCRIM 2022/3). Council of Europe & University of Lausanne. https://wp.unil.ch/space/files/2023/04/230420_Key-Findings-SPACE-I_Prisons-and-Prisoners-in-Europe-2021.pdf
- Agamben, G. (2005). *State of exception* (K. Attell, Trans.). University of Chicago Press.
- Al-Marri v. Pucciarelli, 534 F.3d 213 (4th Cir. 2008). www.ca4.uscourts.gov/opinions/067427A.P.pdf
- Amoore, L. (2020). *Cloud ethics: Algorithms and the attributes of ourselves and others*. Duke University Press.
- Ashworth, A., & Zedner, L. (2014). *Preventive justice*. Oxford University Press.
- Bankovskaya, S. (2008). Chuzhaki i granitsy: K ponyatiyu sotsial'noy marginal'nosti [Strangers and boundaries: On the concept of social marginality]. In A. Filippov (Ed.), *Sotsiologicheskaya teoriya: Istoriya, sovremennost', perspektivy* [Sociological theory: History, present, prospects] (pp. 389–396). Vladimir Dal'.
- Bauman, Z. (1998). *Globalization: The human consequences*. Polity Press.
- Bauman, Z., & Lyon, D. (2013). *Liquid surveillance: A conversation*. Polity Press.
- BBC. (2011). Ken Clarke says riots "legacy of broken penal system." BBC News. www.bbc.com/news/uk-politics-14797602
- Beccaria, C. (2020). *On crimes and punishments*. Center for Educational Literature.
- Beck, U. (1992). *Risk society: Towards a new modernity*. Sage.
- Becker, H. S. (1963). *Outsiders: Studies in the sociology of deviance*. Free Press.
- Bigo, D. (2002). Security and immigration: Toward a critique of the governmentality of unease. *Alternatives: Global, Local, Political*, 27(1_suppl), 63–92. <https://doi.org/10.1177/03043754020270S105>
- Boumediene v. Bush, 553 U.S. 723 (2008). <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/553/723/>
- Centre for Economic Strategy. (2025, February 14). Shcho oznachaiut sanktsii proty Poroshenka i chy pryzvedut vony do zavorushen [What the sanctions against Poroshenko mean and whether they will lead to unrest]. <https://ces.org.ua/sanctions-against-poroshenko>
- Cheliotis, L. K. (2006). How iron is the iron cage of new penology? The role of human agency in the implementation of criminal justice policy. *Punishment & Society*, 8(3), 313–340. <https://doi.org/10.1177/1462474506064700>
- Chui, W., & Nellis, M. (2003). Creating the National Probation Service – new wine, old bottle? In W. Chui & M. Nellis (Eds.), *Moving probation forward: Evidence, arguments and practice* (p. 13). Pearson Education.
- Cohen, J. E. (2019). *Between truth and power: The legal constructions of informational capitalism*. Oxford University Press.
- Cohen, S. (1985). *Visions of social control: Crime, punishment and classification*. Polity Press.
- Council of Europe. (1999). Recommendation No. R (99) 22 of the Committee of Ministers to member states concerning prison overcrowding and prison population inflation. Council of Europe.
- Council of Europe. (2006). Recommendation Rec(2006)2 of the Committee of Ministers to member states on the European Prison Rules. Council of Europe.
- DeHoney v. Hernandez, 122 Ariz. 314, 594 P.2d 1010 (Ariz. Ct. App. 1979). <https://law.justia.com/cases/arizona/court-of-appeals/1979/122-ariz-314.html>

- Deleuze, G. (1992). Postscript on the societies of control. October, 59, 3–7. <https://www.jstor.org/stable/778828>
- Deutsche Welle. (2026, September 18). Voina v Ukraine: OON zafiksirovala bolee 1000 sluchaev seksualizirovannogo nasiliia [War in Ukraine: UN recorded more than 1,000 cases of sexualized violence]. <https://amp.dw.com/ru/vojna-v-ukraine-oon-zafiksirovala-bolee-1000-sluchaev-seksualizirovannogo-nasilia/a-79332238>
- Deutscher Bundestag, Wissenschaftliche Dienste. (2016). „Asoziale“ im Nationalsozialismus [“Asocials” under National Socialism] (Ausarbeitung WD 1-3000-026/16). Deutscher Bundestag.
- Ericson, R. V. (2007). Crime in an insecure world. Polity Press.
- Eubanks, V. (2018). Automating inequality: How high-tech tools profile, police, and punish the poor. St. Martin's Press.
- European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. (1997). 7th General Report on the CPT's activities (CPT/Inf (97) 10). Council of Europe.
- Fair, H., & Walmsley, R. (2021). World prison population list (13th ed.). Institute for Crime & Justice Policy Research.
- Fair, H., & Walmsley, R. (2024). World prison population list (14th ed.). Institute for Crime & Justice Policy Research.
- Feeley, M. M., & Simon, J. (1992). The new penology: Notes on the emerging strategy of corrections and its implications. *Criminology*, 30(4), 449–474. <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.1992.tb01112.x>
- Feeley, M. M., & Simon, J. (1994). Actuarial justice: The emerging new criminal law. In D. Nelken (Ed.), *The futures of criminology* (pp. 173–201). Sage.
- Feeley, M., & Simon, J. (1992). The new penology: Notes on the emerging strategy of corrections and its implications. *Criminology*, 30(4), 449–474.
- Foucault, M. (1977). *Discipline and punish: The birth of the prison* (A. Sheridan, Trans.). Pantheon Books.
- Foucault, M. (1999). *Discipline and punish*. Moscow.
- Foucault, M. (1999). *Nadzirat' i nakazyvat': Rozhdenie tyur'my* [Discipline and punish: The birth of the prison] (V. Naumov, Trans.). Ad Marginem. (Original work published 1975)
- Foucault, M. (2005). "Society must be defended": Lectures at the Collège de France, 1975–1976. Saint Petersburg.
- Foucault, M. (2010). *The birth of biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978–1979*. Nauka Publishers.
- Foucault, M. (2011). *Security, territory, population: Lectures at the Collège de France, 1977–1978*. Saint Petersburg.
- Fromm, E. (2009). *The sane society*. AST Publishers.
- Gäfen v. Germany [GC], no. 22978/05, ECtHR, 1 June 2010.
- Garland, D. (2001). *The culture of control: Crime and social order in contemporary society*. Oxford University Press.
- Garland, D. (2013). Penalty and the penal state. *Criminology*, 51(3), 475–517. <https://doi.org/10.1111/1745-9125.12015>
- Goffman, E. (1961). *Asylums: Essays on the social situation of mental patients and other inmates*. Anchor Books.
- Goffman, E. (1968). *Stigma: Notes on the management of spoiled identity*. Penguin. (Original work published 1963)

- Green, P., & Ward, T. (2004). *State crime: Governments, violence and corruption*. Pluto Press.
- Hackler, J. (1994). *Crime and Canadian public policy*. Prentice-Hall Canada.
- Haehl v. Village of Port Chester, 463 F. Supp. 845 (S.D.N.Y. 1978). <https://law.justia.com/cases/federal/district-courts/FSupp/463/845/2140941/>
- Haggerty, K., & Ericson, R. (2000). The surveillant assemblage. *British Journal of Sociology*, 51(4), 605–622. <https://doi.org/10.1080/00071310020015280>
- Hannah-Moffat, K. (2005). Criminogenic needs and the transformative risk subject: Hybridizations of risk/need in penalty. *Punishment & Society*, 7(1), 29–51. <https://doi.org/10.1177/1462474505048132>
- Hannah-Moffat, K. (2013). Actuarial sentencing: An "unsettled" proposition. *Justice Quarterly*, 30(2), 270–296. <https://doi.org/10.1080/07418825.2012.682603>
- Harcourt, B. E. (2007). *Against prediction: Profiling, policing, and punishing in an actuarial age*. University of Chicago Press.
- Hebenton, B., & Seddon, T. (2009). From dangerousness to precaution: Managing sexual and violent offenders in an insecure and uncertain age. *British Journal of Criminology*, 49(3), 343–362. <https://doi.org/10.1093/bjc/azn085>
- In re Sic, 73 Cal. 142, 14 P. 405 (Cal. 1887). <https://law.justia.com/cases/california/supreme-court/1887/73-cal-142.html>
- Institute for Crime & Justice Policy Research. (n.d.). World Prison Brief. Retrieved September 18, 2026, from www.prisonstudies.org
- Ireland v. the United Kingdom, no. 5310/71, 18 January 1978, Series A no. 25.
- Katzenbach, C., & Ulbricht, L. (2019). Algorithmic governance. *Internet Policy Review*, 8(4). <https://doi.org/10.14763/2019.4.1424>
- Khadr v. United States, 529 F.3d 1112 (D.C. Cir. 2008). <https://caselaw.findlaw.com/court/us-dc-circuit/1344055.html>
- Kramer, H., & Sprenger, J. (2020). *The hammer of witches [Malleus Maleficarum]*. Andronum Publishing.
- Lacey, N. (2010). Differentiating among penal states. *British Journal of Sociology*, 61(4), 778–794. <https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.2010.01341.x>
- Laine, M. (1994). *Criminology and the sociology of deviant behaviour*. Prison Staff Training Centre. Helsinki.
- Lukashevskaya, A. (2025, December 10). Bilia Kyieva za 1 mlrd hrn zbuduiut novyi slidchyi izoliator [A new pre-trial detention centre will be built near Kyiv for UAH 1 billion]. ZAXID.NET. https://zaxid.net/pid_kiyevom_zbuduyut_nove_sizo_za_1_mlrd_grn_n1625700
- Lynch, M. (1998). Waste managers? The new penology, crime fighting, and parole agent identity. *Law & Society Review*, 32(4), 839–870. <https://doi.org/10.2307/827741>
- Lyon, D. (2001). *Surveillance society: Monitoring everyday life*. Open University Press.
- Lyon, D. (2018). *The culture of surveillance: Watching as a way of life*. Polity Press.
- Lysyckina, L. (2026, January 29). Skandal navkolo miliardnoho SIZO na Kyivshchyni: budivnytstvo krytykuiut cherez «zoloti» budmaterialy [Scandal around the billion-hryvnia pre-trial detention centre in Kyiv region: The construction is criticised over «golden» building materials]. Velykyi Kyiv. <https://bigkyiv.com.ua/skandal-navkolo-milyardnogo-sizo-na-kyivshchyni-budivnytstvo-krytykuyut-cherez-zoloti-budmaterialy/>
- Martinson, R. (1974). What works? Questions and answers about prison reform. *The Public Interest*, 35, 22–54.
- Marx, G. (2016). *Windows into the soul: Surveillance and society in an age of high technology*. University of Chicago Press.

- Massengill v. Yuma County, 104 Ariz. 518, 456 P.2d 376 (Ariz. 1969). <https://law.justia.com/cases/arizona/supreme-court/1969/9627-pr-0.html>
- Mathiesen, T. (1997). The viewer society: Michel Foucault's "Panopticon" revisited. *Theoretical Criminology*, 1(2), 215–234. <https://doi.org/10.1177/1362480697001002003>
- McCulloch, J., & Wilson, D. (2016). *Pre-crime: Pre-emption, precaution and the future*. Routledge.
- McEvoy, K. (2003). The penal welfare approach and the critique of rehabilitation [Unpublished lecture]. Queen's University Belfast.
- McLaughlin, E., & Muncie, J. (Eds.). (2002). *Controlling crime* (2nd ed.). SAGE Publications.
- McLennan, R. (2008). *The crisis of imprisonment: Protest, politics, and the making of the American penal state, 1776–1941*. University of California Press; Cambridge University Press.
- Metropolitan Life Insurance Co. v. Roma, 97 Colo. 493, 50 P.2d 1142 (Colo. 1935). <https://law.justia.com/cases/colorado/supreme-court/1935/97-colo-493.html>
- Morozov, E. (2019). Capitalism's new clothes. *The Baffler*. <https://thebaffler.com/latest/capitalisms-new-clothes-morozov>
- Muršić v. Croatia [GC], no. 7334/13, ECtHR, 20 October 2016.
- National Security and Defense Council of Ukraine. (n.d.). *State Register of Sanctions*. Retrieved September 20, 2026, from <https://drs.nsd.gov.ua/actions/personal>
- NV. (2026, September 13). Zelenskyi vviv u diiu sanktsii proty svoiei kolyshnoi pressektarky Mendel [Zelensky enacts sanctions against his former press secretary Mendel]. <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/zelenskiy-vviv-u-diyu-sankciji-proti-svoyeji-kolishnoji-pressektarki-mendel-50641039.html>
- O'Malley, P. (1992). Risk, power and crime prevention. *Economy and Society*, 21(3), 252–275. <https://doi.org/10.1080/03085149200000013>
- O'Malley, P. (2010). *Crime and risk*. Sage.
- Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. (2023, March 10). *Russian Federation: UN experts alarmed by recruitment of prisoners by “Wagner Group”*. <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2023/03/russian-federation-un-experts-alarmed-recruitment-prisoners-wagner-group>
- Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. (2026). Sexual violence in the context of the Russian Federation full-scale armed attack against Ukraine: 24 February 2022 – 31 July 2026 (A/HRC/63/CRP.2). www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/sessions-regular/session63/a-hrc-63-crp-2.pdf
- Otte v. Pierce, 118 Colo. 123, 194 P.2d 331 (Colo. 1948). <https://law.justia.com/cases/colorado/supreme-court/1948/118-colo-123.html>
- Pasquale, F. (2015). *The black box society: The secret algorithms that control money and information*. Harvard University Press.
- Potter v. Swinehart, 117 Colo. 23, 184 P.2d 149 (Colo. 1947). <https://law.justia.com/cases/colorado/supreme-court/1947/117-colo-23.html>
- Pratt, J. (2007). *Penal populism*. Routledge.
- Radio Svoboda. (2026, September 19). OON opisala 1004 sluchaia seksual'nogo nasiliia v khode voyny v Ukraine [UN described 1,004 cases of sexual violence during the war in Ukraine]. RFE/RL. www.svoboda.org/a/oon-opisala-1004-sluchaya-seksualjnyh-pytok-v-hode-voyny-v-ukraine/33859475.html
- Ritzer, G. (2002). *Modern sociological theory* (5th ed.). Piter Publishing.

Romanenko, V. (2026, September 16). Russia plans to build seven “super-prisons”, including one in occupied Kherson Oblast. *Ukrainska Pravda*. www.pravda.com.ua/eng/news/2026/09/16/8053693

Rouvroy, A., & Berns, T. (2013). Gouvernamentalité algorithmique et perspectives d'émancipation: Le disparate comme condition d'individuation par la relation? *Réseaux*, 177(1), 163–196. <https://doi.org/10.3917/res.177.0163>

Rusche, G., & Kirchheimer, O. (2003). Punishment and social structure. Transaction Publishers. (Original work published 1939)

Schuster v. City of New York, 5 N.Y.2d 75, 154 N.E.2d 534 (N.Y. 1958). <https://opencasebook.org/casebooks/368-karlan-torts-materials/resources/3.4.2-schuster-v-city-of-new-york/>

Sellin, T. (1938). Culture conflict and crime. Social Science Research Council.

Selmouni v. France [GC], no. 25803/94, ECtHR, 28 July 1999.

Sheludkova, I. (2026, September 18). Seksual'noe nasilie kak oruzhie i pytki: 89% prestuplenii soversheny silami RF s nachala voyny protiv Ukrainy [Sexual violence as a weapon and torture: 89% of crimes committed by Russian forces since the start of the war against Ukraine]. Euronews. <https://ru.euronews.com/2026/09/18/sexual-violence-war-russia-ukraine-un-report>

Simon, J. (1993). Poor discipline: Parole and the social control of the underclass, 1890–1990. University of Chicago Press.

Sukachov v. Ukraine, no. 14057/17, ECtHR, 30 January 2020.

Sumner, C. (2004). The social nature of crime and deviance. In C. Sumner (Ed.), *The Blackwell companion to criminology* (pp. 3–31). Blackwell Publishing.

The Associated Press. (2026, July 30). Spain deploys military to Ceuta after thousands of people breach Morocco's border and at least 9 die. AP News. <https://apnews.com/article/5c864e5f951e2a7cf7a3eac417668e97>

The Guardian. (2011, September 5). Kenneth Clarke blames English riots on a "broken penal system." *The Guardian*.

UN News. (2026, September 18). Ukraina: doklad OON raskryvaet «uzhasaiushchuiu kartinu» seksual'nogo nasillia v usloviakh voyny [Ukraine: UN report reveals “horrific picture” of sexual violence in wartime]. United Nations. <https://news.un.org/ru/story/2026/09/1468708>

United Nations Office on Drugs and Crime. (2024). Prison matters 2024: Global prison population and trends. UNODC.

UNODC. (2024a). Nearly twelve million people imprisoned globally, nearly one-third unsentenced, with prisons overcrowded in half of all countries. *Data Matters*, 1. United Nations Office on Drugs and Crime.

Volokita, V. (2025, December 10). Na Kyivshchyni za odyń miliard zbuduiut nove SIZO zamist Lukianivskoho [A new pre-trial detention centre will be built in Kyiv region for one billion to replace the Lukianivske one]. *Ekonomichna Pravda*. <https://epravda.com.ua/finances/pid-borispolem-za-odin-milyard-zbuduyut-nove-sizo-815274/>

Wacquant, L. (2001). Deadly symbiosis: When ghetto and prison meet and mesh. *Punishment & Society*, 3(1), 95–133. <https://doi.org/10.1177/1462474012222827>

Wacquant, L. (2009a). Punishing the poor: The neoliberal government of social insecurity. Duke University Press.

Wacquant, L. (2009b). *Prisons of poverty* (Expanded ed.). University of Minnesota Press.

Wacquant, L. (2010). Crafting the neoliberal state: Workfare, prisonfare, and social insecurity. *Sociological Forum*, 25(2), 197–220. <https://doi.org/10.1111/j.1573-7861.2010.01173.x>

- Walker v. County of Los Angeles, 192 Cal. App. 3d 1393, 238 Cal. Rptr. 146 (Cal. Ct. App. 1987). <https://law.justia.com/cases/california/court-of-appeal/3d/192/1393.html>
- Walmsley, R. (2003). World prison population list (4th ed.). Home Office Research, Development and Statistics Directorate.
- Walmsley, R. (2003). World prison population list (5th ed.). Home Office Research, Development and Statistics Directorate.
- Williams v. State, 81 Tex. Crim. 416, 196 S.W. 177 (Tex. Crim. App. 1917). <https://law.justia.com/cases/texas/court-of-criminal-appeals/1917/81-tex-crim-416.html>
- Wright v. State, 282 P.2d 917 (Okla. Crim. App. 1955). <https://law.justia.com/cases/oklahoma/court-of-appeals-civil/1955/a-12142-0.html>
- Yagunov, D. (2010a). The "crisis of the rehabilitative ideal" in the scholarly works of Robert Martinson and its significance for shaping contemporary penal policy. *South Ukrainian Law Journal*, 4, 28–30.
- Yagunov, D. (2010b). The philosophy of probation: The transformation of views on the nature and purposes of offender treatment (the period before the 1990s). *Current Problems of Politics*, 40, 175–183.
- Yagunov, D. (2011a). The philosophy of probation: The transformation of views on the nature and purposes of offender treatment (the period after the 1990s). *Current Problems of Politics*, 41, 198–207.
- Yagunov, D. (2011b). The prison as a model of society, or society as a model of the prison (the category of freedom in the context of the punitive practices of a globalized society). In D. Yagunov (Ed.), *Current problems of European integration: Collected scholarly papers on European integration and law* (Vol. 7). Sumy.
- Yagunov, D. (2012). Probation in light of the offender management concept: Twenty-first-century approaches to offender treatment (European standards and experience). In D. Yagunov (Ed.), *Current problems of European integration* (Vol. 9, pp. 139–173). Odesa.
- Yagunov, D. (2013a). Postmodern penalty: On the question of rationalism and the category of freedom in contemporary punitive practices. In *Prospective directions in the development of contemporary legal scholarship: Proceedings of the scientific-practical conference* (Simferopol, March 16–17, 2013) (pp. 117–118). Legal Thought Publishing.
- Yagunov, D. (2013b). The transformation of modulations of criminal punishment: From legality to securitization (a philosophical and legal analysis). *Current Problems of Politics*, 49, 218–227.
- Yagunov, D. (2021). Prisoners classification policy and international standards of human rights. *European Political and Law Discourse*, 8(1). Pp.86-113.
- Yagunov, D. (2025). From mercenaries to power brokers: private military companies and irregular warfare doctrine under Russian imperial ambitions. *Evropský Časopis Ekonomiky a Managementu*. 11. 6. Pp. 5-49.
- Yagunov, D. (2026). Crime and social control in Ukraine 2013-2025: analysis of transformation under war conditions. *Bulletin of the Vasyl' Stus Donetsk National University. Series: Political Sciences*. 11. Pp. 40-94.
- Yeung, K. (2017). "Hypermudge": Big data as a mode of regulation by design. *Information, Communication & Society*, 20(1), 118–136. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2016.1186713>
- Yeung, K. (2018). Algorithmic regulation: A critical interrogation. *Regulation & Governance*, 12(4), 505–523. <https://doi.org/10.1111/rego.12158>
- Zedner, L. (2007). Pre-crime and post-criminology? *Theoretical Criminology*, 11(2), 261–281. <https://doi.org/10.1177/1362480607075851>
- Zedner, L. (2009). *Security*. Routledge.

ZMINA. (2026, July 11). Verkhovnyi Sud Ukrainy zalyshyv u syli sanktsii proty Petra Poroshenka [The Supreme Court of Ukraine upholds sanctions against Petro Poroshenko]. <https://zmina.info/news/verhovnyj-sud-ukrayiny-zalyshyv-u-syli-sankcziyi-proty-petra-poroshenka/>

Zuboff, S. (2015). Big other: Surveillance capitalism and the prospects of an information civilization. *Journal of Information Technology*, 30(1), 75–89. <https://doi.org/10.1057/jit.2015.5>

Zuboff, S. (2019). The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power. *Public Affairs*.

Українською

Застереження про авторські права

Усі права на цей текст належать Дмитру Вікторовичу Ягунову (Dmytro Yagunov). Авторське право поширюється також на понятійний апарат, запроваджений автором до наукового обігу та використаний у цій статті, включно з авторськими категоріями, термінами, їх визначеннями та концептуальними конструкціями. Будь-яке відтворення, розповсюдження, переклад, цитування понад межі, дозволені законом, а також використання авторських понять і категорій без належного посилання на автора та цю працю не допускається. Рукопис. © Дмитро Ягунов, 2026.

English

Copyright Notice

All rights to this text belong to Dmytro Viktorovych Yagunov. Copyright extends equally to the conceptual apparatus introduced by the author into scholarly circulation and employed in this article, including the author's original categories, terms, their definitions and conceptual constructions. Any reproduction, distribution, translation or quotation beyond the limits permitted by law, as well as any use of the author's concepts and categories without proper attribution to the author and to this work, is prohibited. Manuscript. © Dmytro Yagunov, 2026.

Français

Avertissement relatif aux droits d'auteur

Tous les droits sur ce texte appartiennent à Dmytro Viktorovych Yagunov. Le droit d'auteur s'étend également à l'appareil conceptuel introduit par l'auteur dans la circulation scientifique et utilisé dans cet article, y compris les catégories, les termes, leurs définitions et les constructions conceptuelles originales de l'auteur. Toute reproduction, diffusion, traduction ou citation au-delà des limites autorisées par la loi, ainsi que toute utilisation des concepts et catégories de l'auteur sans référence appropriée à l'auteur et à cet ouvrage, est interdite. Manuscrit. © Dmytro Yagunov, 2026.

Deutsch

Urheberrechtshinweis

Alle Rechte an diesem Text liegen bei Dmytro Viktorovych Yagunov. Das Urheberrecht erstreckt sich gleichermaßen auf den vom Autor in den wissenschaftlichen Diskurs eingeführten und in diesem Beitrag verwendeten Begriffsapparat, einschließlich der vom Autor entwickelten Kategorien, Begriffe, ihrer Definitionen und konzeptionellen Konstruktionen. Jede Vervielfältigung, Verbreitung, Übersetzung oder Zitierung über die gesetzlich zulässigen Grenzen hinaus sowie jede Verwendung der Begriffe und Kategorien des Autors ohne ordnungsgemäßen Verweis auf den Autor und dieses Werk ist untersagt. Manuskript. © Dmytro Yagunov, 2026.

